

Vlaanderen
is erfgoed

Onderzoeksrapport

Beschermd bouwkundig erfgoed in Vlaanderen.

De afbakening van thematische onderzoekspakketten

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

COLOFON

TITEL

Beschermde bouwkundig erfgoed in Vlaanderen.
De afbakening van thematische onderzoekspakketten

REEKS

Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed nr. 204

AUTEUR

Jelle Lisson

JAAR VAN UITGAVE

2021

Een uitgave van agentschap Onroerend Erfgoed Wetenschappelijke
instelling van de Vlaamse Overheid, Beleidsdomein Omgeving
Published by the Flanders Heritage Agency Scientific Institution of the
Flemish Government, policy area Environment

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Sonja Vanblaere

LEDEN KLANKBORDGROEP

Maarten Van Dijck, Leen Meganck, Katrijn Depuydt

OMSLAGILLUSTRATIE

Huis De Spiegel, Grote Markt 23, 3440 Zoutleeuw

Copyright FrDr, CC BY-SA 4.0

<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0>

agentschap Onroerend Erfgoed

Havenlaan 88 bus 5

1000 Brussel

T +32 2 553 16 50

info@onroenderfgoed.be

www.onroenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Modellicentie Gratis Hergebruik v1.0.

This work is licensed under the Free Open Data Licence v.1.0.

Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding 4.0 Internationaal-licentie. Bezoek

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> om een kopie te zien van de licentie.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution

4.0 International License. To view a copy of this license, visit

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

ISSN 1371-4678

D/2021/3241/331

////////////////////////////////////

////////////////////////////////////

BESCHERMD
BOUWKUNDIG
ERFGOED IN
VLAANDEREN

De afbakening van thematische
onderzoekspakketten

////////////////////////////////////

JELLE LISSON

INHOUD

1	INLEIDING.....	6
2	BEGRIPPEN	11
3	BEKNOPTE GESCHIEDENIS VAN HET BESCHERMINGSBELEID IN BELGIË EN VLAANDEREN	13
3.1	HET 'KLASSEREN' VAN GEBOUWEN EN LANDSCHAPPEN (1835-1931)	13
3.2	DE 'RANGSCHIKKING' VAN MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN (1931-1976).....	14
3.3	EEN MONUMENT STAAT NIET ALLEEN: DE BESCHERMING VAN MONUMENTEN EN STADS- EN DORPSGEZICHTEN (1976 – 2015)	15
3.4	GEÏNTEGREERD ONROERENDERFgoedDECREET (2013 – HEDEN)	17
4	METHODOLOGIE	18
4.1	OVER CIJFERS EN STATUTEN: OP ZOEK NAAR BESCHERMD BOUWKUNDIG ERFGOED	18
4.1.1	DE JURIDISCHE AFBAKENING VAN UNIEKE BESCHERMDE ENTITEITEN.....	19
4.1.2	HET GEBRUIK VAN BESCHERMINGSSTATUTEN IN HISTORISCH PERSPECTIEF	20
4.1.3	DE AFBAKENING VAN 'ERFGOEDITEMS'	23
4.1.4	CONCLUSIE.....	26
4.2	OVER CIJFERS EN THESAURI: OP ZOEK NAAR TYPES VAN BESCHERMD BOUWKUNDIG ERFGOED	28
4.2.1	DE INVENTARISDATABANK VAN HET AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED	28
4.2.2	EEN ALTERNATIEF TYPOLOGISCH CLASSIFICATIESYSTEEM	29
5	THEMATISCHE ONDERZOEKSPAKKETTEN	33
5.1	BEPALEN VAN PRIORITAIRE THEMA'S EN SUBTHEMA'S.....	36
5.2	PRIORITAIRE THEMA'S EN SUBTHEMA'S	38
5.2.1	INDUSTRIEEL ERFGOED.....	39
5.2.2	KERKEN	42
5.2.3	STEDENBOUWKUNDIGE ENSEMBLES	49
5.2.4	HOEVES.....	56
5.2.5	LANDGOEDEREN.....	59
5.2.6	NAOORLOGS ERFGOED	62
5.3	OVERIGE THEMA'S EN SUBTHEMA'S	64
5.3.1	WONINGEN.....	65
5.3.2	WONINGEN VAN RELIGIEUZEN	69

1 INLEIDING

“We herzien het bestaande beschermde erfgoedbestand”¹

Zo luidt één van de doelstellingen in de Beleidsnota 2019-2024 Onroerend Erfgoed van minister Matthias Diependaele. De beknoptheid van de zin doet anders vermoeden, maar de impact van deze doelstelling op het beschermingsbeleid is immens. De voorbije decennia kende het beschermingsbeleid in België en Vlaanderen slechts één richting: groei was het marsorder, er kwamen enkel maar méér beschermingen. Opheffingen en wijzigingen van beschermingen waren in theorie mogelijk, maar kwamen in de praktijk slechts zeer uitzonderlijk voor, bijvoorbeeld wanneer een gebouw verdwenen was door een brand of wanneer er een procedurefout had plaatsgevonden. De drijfveren voor deze werkwijze waren uiteenlopend, en vaak legitiem. Voor de ene was de keuze om weinig beschermingen op te heffen principieel, vanuit de opvatting dat een bescherming per definitie voor eeuwig is. Voor de andere was de keuze dan weer pragmatisch, vanuit de vaststelling dat de beperkte tijd, arbeid en overheidsmiddelen maar beter ingezet kunnen worden om waardevol erfgoed te redden dat nog op geen enkele manier bescherming geniet, eerder dan om beschermingen uit het verleden te herbekijken of te optimaliseren.

Deze bedenkingen gaan echter voorbij aan de realiteit vandaag: de oudste wettelijke beschermingen dateren uit de jaren 1930, meer dan negentig jaar geleden. Sindsdien is de erfgoedsector sterk veranderd. Niet alle beschermingsbesluiten hebben de tand des tijds even goed doorstaan, maar ze zijn wel nog steeds rechtsgeldig, wat het beheer van dat beschermd erfgoed soms bemoeilijkt. Een recente studie toont bijvoorbeeld aan hoe de administratieve structuren, de wet- en regelgeving, het erfgoedbegrip en de waarderingspraktijk de voorbije decennia evolueerden.² Ook het beschermingsbeleid was aan verandering onderhevig, zoals de selectiecriteria om in aanmerking te komen voor een bescherming, de werkwijze waarop waardevol erfgoed in kaart werd gebracht en de vereisten waaraan beschermingsdossiers moesten voldoen; er werden nieuwe beschermingsstatuten gecreëerd; de definities van de statuten werden meermaals gewijzigd; het was in de praktijk niet altijd even duidelijk welk statuut gebruikt moest worden voor welk type erfgoed; of er werd bewust gekozen voor een bepaald statuut, om bepaalde rechtsgevolgen te verwerven dan wel te vermijden. De beschermingsbesluiten zijn niet altijd aangepast aan deze veranderingen. Om het behoud van wat al beschermd is in de beste omstandigheden te kunnen blijven garanderen, en het draagvlak voor dat behoud, is het dus noodzakelijk om een constructieve maar kritische blik op het verleden te werpen.

De nood aan een evaluatie van het beschermd erfgoed sluit aan bij een tendens die in gang werd gezet aan het begin van deze eeuw, onder het ministerschap van Dirk Van Mechelen (2004-2009). Sinds de jaren 1970 waren er twee werkwijzen om over te gaan tot een bescherming: ofwel gebeurde de bescherming ad hoc, op initiatief van bijvoorbeeld een burger, een gemeentebestuur, een lid van de KCML, een erfgoedorganisatie of de minister zelf. Ofwel maakte de bescherming deel uit van een geografische inventarisatiecampagne. Een kanton, arrondissement of gemeente werd

¹ Matthias Diependaele, *Beleidsnota 2019-2024. Onroerend Erfgoed*, 2019, p. 21.

² Lynn De Clercq ed., *Doelmatigheidsanalyse fase 1: de geschiedenis van het beschermen 1931-2016*. Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed 65. Brussel, 2017, p. 7.

Na vijfendertig jaar werd er in de beleidsnota van minister Van Mechelen beslist om het roer om te gooien. Aan de basis van het onbehagen over het beschermingsbeleid in de voorgaande periode lag de ad-hocselectie van welk onroerend erfgoed beschermd werd, en de soms gebrekkige kwaliteit van beschermingsdossiers.³ Een passage uit de beleidsnota voor de regeerperiode 2004-2009 vat de nieuwe aanpak samen:

De minister stelde een meer comparatieve aanpak voor wat betreft nieuwe beschermingen, die het lokale niveau overstijgt. Concreet moest onroerend erfgoed worden beoordeeld op basis van uniforme selectiecriteria, worden afgewogen tegen het globale Vlaamse aanbod, en worden vergeleken met gelijkaardige types van erfgoed. Ook onder minister Geert Bourgeois (2009-2019) werd de verschuiving van een geografische naar een typologische aanpak verdergezet. De geografische inventarisatie van de gemeenten in Oost- en West-Vlaanderen mocht worden afgewerkt en de ‘Vlaamse Rand’ rond Brussel werd geherinventariseerd, maar op termijn moest een thematische aanpak de nieuwe norm worden. Individuele beschermingsdossiers moeten getoetst worden aan het totale Vlaamse aanbod, en aan “objectieve, expliciete en uniforme criteria”. Daarnaast gaf minister Bourgeois aan de administratie de opdracht om nieuwe beschermingen voortaan te laten volgen uit het onderzoek van “hanteerbare deelpakketten”.⁵

Een aantal thematische projecten werden de voorbije twee decennia opgestart, maar er was geen sprake van een radicale breuk in de beschermingspraktijk. Niet alleen werd de koppeling geografisch inventariseren-beschermen nog verdergezet tot 2011, ook de typologische pakketten hadden nog steeds een sterke geografische inslag, bijvoorbeeld per provincie (bijvoorbeeld vakwerk in Limburg of gemeentehuizen in Oost-Vlaanderen) of zelfs lokaal (bijvoorbeeld hoperfgoed in Poperinge, Asse en Dilbeek, of wederopbouwhoeves in de Westhoek). Deze voorbeelden tonen aan dat de definiëring van thematische pakketten op Vlaams niveau niet altijd het meest geschikte geografische referentiekader vormt, vanwege regionaal gebonden types erfgoed. Andere pakketten waren typologisch dan weer erg specifiek (bijvoorbeeld Mariagrotten, teutenwoningen, reclamemuurschilderingen). Nog andere studies werden afgerond met géén of slechts een klein aantal beschermingen, hoewel de conclusie wel degelijk was dat een aantal bestudeerde gebouwen beschermenswaardig waren (bijvoorbeeld sociale woningbouw of kerken uit de twintigste eeuw). Slechts één pakket heeft tot een groot aantal nieuwe

⁵ Geert Bourgeois, *Beleidsnota 2014-2019. Onroerend Erfgoed*, 2014, p. 13.

////////////////////////////////////

Thematische inventarisatie- en/of beschermingsprojecten 2000-2020				
Thema		Subthema	Regio	
Twintigste-eeuwse architectuur in Vlaanderen		Architectenwoningen	Vlaanderen	
Elementen van de Eerste (en Tweede) Wereldoorlog		Bunkers	Vlaanderen	
		Militaire begraafplaatsen	Vlaanderen	
		Oorlogsgedenktekens	Vlaanderen	
		Noodwoningen	West-Vlaanderen	
Kerken		Kerken in neostijlen	Vlaanderen	
		Twintigste-eeuwse kerken	Vlaanderen	
Kasteeldomeinen			Limburg	
			Antwerpse rand	
De Vlaamse rand rond Brussel			Vlaamse rand	
Gemeentehuizen			Oost-Vlaanderen	
Pastorieën			Oost-Vlaanderen	
			Antwerpen (provincie)	
Vakwerk			Limburg en Oost-Brabant	
Wederopbouwarchitectuur		Wederopbouwhoeves	Westhoek	
		Stedelijke wederopbouw	Leuven, Lier	
Hoeves			Pajottenland	
Orgels			Vlaanderen	
Twintigste-eeuwse bouwkunst			Antwerpen (stad)	
			Gent	
Sociale woningbouw			Vlaanderen	
Kleine kapellen			Vlaanderen	
Universitair patrimonium		Oude Colleges	Leuven (in mindere mate Gent en Antwerpen)	
Winkelinterieurs			Vlaanderen	
Middeleeuwse donjons, woontorens, burchten en stenen		Stenen	Gent	
Lokaal en streekgebonden industrieel erfgoed		Hoperfgoed	Poperinge, Asse en Dilbeek	
		Diamantwerkplaatsen	Antwerpen	
		Luchtvaartinfrastructuur	Vlaanderen	
Synagoges			Vlaanderen	
Stadsgezichten			Brugge	
Mariagrotten			Vlaanderen	
Reclamemuurschilderingen			Vlaanderen	
Vierendeelbruggen			Vlaanderen	
Openbare zwembaden			Vlaanderen	
Teutenwoningen			Noord-Limburg	
Mergelwoningen			Riemst	
Vakantiehomes			Kuststreek	

De beleidsnota 2019-2024 gaat verder op dit elan. Het document schetst de klijtlijnen voor de evaluatie van het beschermd onroerend erfgoed, vanuit de vraag of alles wat in het verleden beschermd werd ook vandaag nog voldoet aan de criteria wanneer we beschermde onroerende goederen afwegen ten opzichte van gelijkaardig erfgoed in Vlaanderen. Het gewenste resultaat van deze oefening op de lange termijn is een staalkaart van het onroerend erfgoed; een weloverwogen, evenwichtige en representatieve selectie die getuigt van het leven in Vlaanderen.

Het is echter onmogelijk om al het beschermde erfgoed in één keer nauwgezet te evalueren. Het beschermde bestand bevatte op 31 december 2020 immers 11.421 beschermde monumenten, 1.567 stads- of dorpsgezichten, 683 cultuurhistorische landschappen, 44 archeologische sites en 21 overgangszones.⁶ Die taak is dus te omvangrijk en de talrijke types van erfgoed zijn te verschillend om op korte termijn een grondige, grootschalige comparatieve afweging te maken. In de plaats bakenen we thematische pakketten af: coherente groepen van erfgoeditems met gemeenschappelijke kenmerken, die we vervolgens kunnen vergelijken voor het volledige Vlaamse grondgebied. Op deze manier vermijden we dat individuele erfgoeditems louter beoordeeld worden op basis van hun lokaal belang, zonder comparatief kader, zoals bij een geografische benadering of een ad-hoc-aanpak. Het resultaat van deze denkoefening wordt een evaluatiekalender die de huidige regeerperiode overschrijdt. Deze studie vormt een noodzakelijke eerste stap in het evaluatieproces: de afbakening van coherente pakketten van bouwkundig erfgoed.

⁶ Agentschap Onroerend Erfgoed, *Monitor Onroerend Erfgoed*, 2020 <<https://monitor.onroenderfgoed.be>>.

2 BEGRIPPEN

De inventarisdatabank van het agentschap Onroerend Erfgoed – kortweg de ‘Inventaris Onroerend Erfgoed’ – is de belangrijkste bron van informatie voor het onroerend erfgoed in Vlaanderen. Deze databank bevat gegevens over bouwkundig, landschappelijk, archeologisch en varend erfgoed. Daarvoor wordt gebruik gemaakt van een gestandaardiseerde terminologie:

- bescherming = een wettelijk statuut dat via een beschermingsbesluit wordt toegekend aan een onroerend erfgoed, met als doel de erfgoedwaarde te vrijwaren van wat er zich binnen de beschermde afbakening bevindt. Aan de bescherming zijn rechtsgevolgen verbonden. In het verleden werd ook regelmatig gebruik gemaakt van andere termen ('klasseren' of 'rangschikken'). Het Onroerenderfgoeddecreet onderscheidt vier beschermingsstatuten⁷:
- monument = een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen, met inbegrip van de cultuurgoederen die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen;
- stads- of dorpsgezicht = een geheel van een of meer monumenten of onroerende goederen met omgevende bestanddelen zoals beplantingen, omheiningen, waterlopen, bruggen, wegen, straten en pleinen;
- cultuurhistorisch landschap = een begrensde grondoppervlakte met een geringe dichtheid van bebouwing en een onderlinge samenhang waarvan de verschijningsvorm en de samenhang het resultaat zijn van natuurlijke processen en van maatschappelijke ontwikkelingen;
- archeologische site = een onroerend goed dat ondergronds, aan de oppervlakte of onder water aanwezig is, met inbegrip van de archeologische artefacten die er integrerend deel van uitmaken;
- bij een monument, stadsgezicht, dorpsgezicht, cultuurhistorisch landschap of archeologische site kan een overgangszone worden beschermd, die binnen het kader van de bescherming van een onroerend goed aan een aangrenzend gebied bijzondere of aanvullende voorschriften geeft, waardoor de erfgoedwaarden van de bescherming beter gewaarborgd kunnen worden;
- onroerend erfgoed = het geheel van archeologische sites, monumenten, cultuurhistorische landschappen en stads- en dorpsgezichten;
- erfgoedobject = het begrip dat in de inventarisdatabank van het agentschap Onroerend Erfgoed wordt gebruikt voor alle elementen, gebouwen, complexen en ensembles die de voorbije decennia geïnventariseerd werden, ongeacht of die items beschermd zijn of niet. Naast bouwkundig erfgoed kan het ook gaan om landschappen en landschappelijke elementen, archeologische elementen en sites, en varend erfgoed;
- aanduidingsobject = het begrip dat in de inventarisdatabank wordt gebruikt om het juridische statuut weer te geven van een of meerdere 'erfgoedobjecten'. Voor elke 'bescherming' is er

⁷ 'Decreet van 12 juli 2013 betreffende het onroerend erfgoed', *Belgisch Staatsblad*, 74104 <www.ejustice.just.fgov.be/eli/decreet/2013/07/12/2013035861/justel>.

3 BEKNOPTE GESCHIEDENIS VAN HET BESCHERMINGSBELEID IN BELGIË EN VLAANDEREN

De Belgische en Vlaamse onroerendergoedsector is een tanker die de voorbije tweehonderd jaar een mooie weg heeft afgelegd. Het resultaat is dat Vlaanderen vandaag rijk bezaaid is met waardevolle gebouwen en gebouwde constructies, van de meest majestueuze kathedralen tot de kleinste cultusplaatsen, van statige kastelen tot eenvoudige arbeiderswoningen, van belforten, bruggen en fabrieken tot badhuizen, kilometerpalen en fontein. Dit hoofdstuk bevat een beknopt overzicht van de geschiedenis van de bevoegde instanties en het juridisch kader in de Belgische en Vlaamse onroerendergoedsector.⁹

3.1 HET 'KLASSEREN' VAN GEBOUWEN EN LANDSCHAPPEN (1835-1931)

Het eerste wetgevend initiatief over onroerend erfgoed is ouder dan het land België. Op 16 augustus 1824 vaardigde koning Willem I van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden een koninklijk besluit uit, dat bepaalde dat het 'niet geoorloofd zal zijn om reeds bestaande kerken of gebouwen tot de oefening van de openbare eredienst bestemd te herbouwen' zonder toestemming van het staatshoofd. Tien jaar later, op 1834, gaf de minister van Binnenlandse Zaken de opdracht aan de provinciegouverneurs om een 'volledige en nauwkeurige' catalogus op te stellen van de waardevolle gebouwen in hun provincie. De drijfveer was allesbehalve wetenschappelijk, aangezien het voornaamste doel was om het samenhorigheidsgevoel en identiteitsbesef van de inwoners van de prille Belgische staat te bevorderen.¹⁰

Op 7 januari 1835 werd de bekommernis om onroerend erfgoed voor de eerste keer structureel verankerd. Toen werd via een koninklijk besluit een *Koninklijke Commissie voor Monumenten* (KCM) opgericht. Deze commissie moest de minister van Binnenlandse Zaken adviseren over zowel nieuwbouw als verbouwingen en herstellingen van openbare gebouwen met een oudheidkundige, artistieke of culturele waarde. Op 31 mei 1860 werden de tentakels van de commissie iets langer met de toevoeging van 'briefwisselende leden' per provincie, die expertise moesten hebben in de kunst, architectuur of archeologie. De macht van de commissie en de briefwisselende leden was echter beperkt: de adviezen waren niet bindend, de leden werden tijdelijk benoemd, ze beschikten niet over

⁹ Een groot aantal publicaties over de geschiedenis van de onroerenderfgoedsector in Vlaanderen werden samengebracht in: Lynn De Clercq ed., *Doelmatigheidsanalyse fase 1: de geschiedenis van het beschermen 1931-2016*. Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed 65, Brussel, 2017. Een uitgebreid historisch overzicht van het beschermingsbeleid specifiek voor het bouwkundig erfgoed in Vlaanderen volgt in een afzonderlijk onderzoeksrapport: Jelle Lisson, *Beschermde bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. Een geschiedenis van het beschermingsbeleid (1835-2019)*, Brussel, 2022, in voorbereiding.

¹⁰ "Je vous prie de vouloir bien m'adresser un catalogue complet et exact des édifices ou monuments de la province, qui méritent de fixer l'attention du gouvernement par leur antiquité, par les souvenirs qu'ils rappellent ou par leur importance sous le rapport de l'art": Suzanne van Aerschot, *Plaatsnamenregister, Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur 1971-2005*. Brussel, 2007.

Aan het einde van de negentiende eeuw groeide de aandacht voor traditionele landschappen in wetenschappelijke en esthetische middens, voornamelijk als antwoord op industriële ontwikkelingen. Deze tendens vertaalde zich in de Belgische wetgeving, door de uitvaardiging van een wet tot behoud van de schoonheid der landschappen, maar vooral door de oprichting van een afdeling 'Landschappen' binnen de KCM – vanaf dan de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML).¹³ De blik werd dus verruimd, van gebouwen naar sites met landschappelijke waarde. Het belang van landschappen is wel relatief. In 1914 werd bijvoorbeeld een lijst van geklasseerde objecten opgesteld, om deze objecten in de oorlog extra te beschermen. Deze lijst telt slechts 21 'sites' op 1771 objecten, en zelfs daaronder zitten amper sites met uitsluitend landschappelijke waarde.¹⁴

Sinds de wet van 7 augustus 1931 op het behoud van monumenten en landschappen bestond de mogelijkheid om onroerend erfgoed te 'rangschikken'.¹⁵ In tegenstelling tot het louter richtinggevende karakter van 'klasseringen' was het behoud van monumenten en landschappen voortaan juridisch afdwingbaar. Zo gold een instandhoudings- en onderhoudsplicht en een verbod op wijzigingen van het uitzicht. In ruil voor deze verplichtingen moesten alle betrokkenen (zoals eigenaars of lokale besturen) op de hoogte worden gebracht tijdens een rangschikkingsprocedure en was er voor eigenaars van monumenten een mogelijkheid op financiële steun bij onderhoud en renovaties.¹⁶ De wet richtte zich op gebouwen (exterieur én interieur) en sites 'van nationaal belang' (dus niet louter lokaal of regionaal), met historische, artistieke of wetenschappelijke waarde.

In de praktijk botste de KCML echter op obstakels. Ten eerste mochten de oude klasseringen niet in één beweging worden omgezet in rangschikkingen vanwege de grote juridische verschillen. Daardoor duurde het decennia vooraleer het aantal rangschikkingen het niveau had bereikt van het aantal

¹⁶ 'Wetsontwerp op het behoud van Monumenten en Landschappen'. *Memorie van Toelichting*. 52.

3.3 EEN MONUMENT STAAT NIET ALLEEN: DE BESCHERMING VAN MONUMENTEN EN STADS- EN DORPSGEZICHTEN (1976 – 2015)

Kenmerkend was daarnaast de evolutie van een object- naar een omgevingsgerichte benadering: niet alleen het gebouw zelf is van belang, maar ook de bebouwde en onbebouwde omgeving, waarmee dat gebouw onlosmakelijk verbonden is. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de slogan van het ‘Europese Jaar voor het Bouwkundig Erfgoed’ in 1975: “een monument staat niet alleen”.²¹ Het themajaar mondde uit in de Verklaring van Amsterdam, een visietekst waarin een lans gebroken werd voor burgerparticipatie, de interactie met de ruimtelijke ordening en de verruiming van het erfgoedbegrip naar architecturale ensembles.²²

De Vlaamse vertaling van deze inzichten was het ‘Monumentendecreet’ van 3 maart 1976.²³ Wat betreft bouwkundig erfgoed kwam dit decreet in de plaats van de wet van 1931, maar een nieuw Landschapsdecreet volgde pas in 1996. De meest in het oog springende nieuwigheid was een nieuw beschermingsstatuut: een ‘stads- en dorpsgezicht’, gedefinieerd als een “groepering van één of meer monumenten en/of onroerende goederen met omgevende bestanddelen”. Het nieuwe statuut werd geïntroduceerd als een middel om de brug te slaan tussen erfgoed en ruimtelijk beleid.²⁴ Daarnaast verduidelijkte het decreet het begrip ‘monument’, de precieze locatie van een bescherming, en de verhouding tussen een beschermd gebouw en het interieur. De procedure werd driedelig: een voorontwerp van lijst, een ontwerp van lijst en een definitieve bescherming, met bepalingen over het initiatiefrecht, de vereiste adviezen en de timing van de verschillende stappen. Ook de rechtsgevolgen van een bescherming werden uitgebreid met een toelatings-, meldings- of adviesplicht.²⁵ De mate waarin de Vlaamse administratie controle uitoefende op de plannen van eigenaars was afhankelijk van hoe drastisch de voorgestelde ingrepen waren. Op een kader voor de financieringsmogelijkheden was het wachten tot de jaren 1980, maar de essentie is dat er steeds meer gediversifieerd werd, bijvoorbeeld op basis van het type erfgoed of de eigendomssituatie.

een nieuwe naam: de Afdeling Monumenten en Landschappen.²⁹ Tegelijk bleef ook de KCML bestaan, en behield de commissie haar adviserende rol over zowel individuele dossiers als het beleid.³⁰

3.4 GEÏNTEGREERD ONROERENDERFGOEDDECREET (2013 – HEDEN)

Recent werd er opnieuw een grote wetgevende stap gezet, met het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013 en het bijhorende uitvoeringsbesluit van 16 mei 2014. Het primaire doel van dit decreet was om een einde te maken aan de grote versnippering in de regelgeving. De bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten (1976), landschappen (1996) en ook archeologie (1993) werd geregeld via afzonderlijke decreten, met verschillende procedures en rechtsgevolgen.³¹ In het nieuwe decreet worden de procedures en rechtsgevolgen sterk geüniformiseerd, met slechts een beperkt aantal voorschriften die specifiek zijn per beschermingsstatuut. Daarnaast is het duidelijk de tendens om de rol van lokale besturen te vergroten, bijvoorbeeld door de mogelijkheid om erkend te worden als onroerenderfgoedgemeente (inclusief extra bevoegdheden) of om een Intergemeentelijke Onroerenderfgoeddienst (IOED) op te richten, een samenwerkingsverband tussen (vaak aangrenzende) gemeenten. Ten slotte werd er een nieuwe adviesraad opgericht, de Vlaamse Commissie Onroerend Erfgoed, ter vervanging van de KCML.

²⁹ 'Bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen', *Belgisch Staatsblad*; 'Wet van 8 augustus 1988 tot wijziging van de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen', *Belgisch Staatsblad* <www.ejustice.just.fgov.be/eli/wet/1980/08/08/1980080801/justel>.

³⁰ 'Koninklijk Besluit van 16 november 1976 tot uitvoering van het decreet tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten van 3 maart 1976 betreffende de samenstelling, organisatie en bevoegdheid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, Nederlandse autonome sectie', *Belgisch Staatsblad*, 1662-1663.

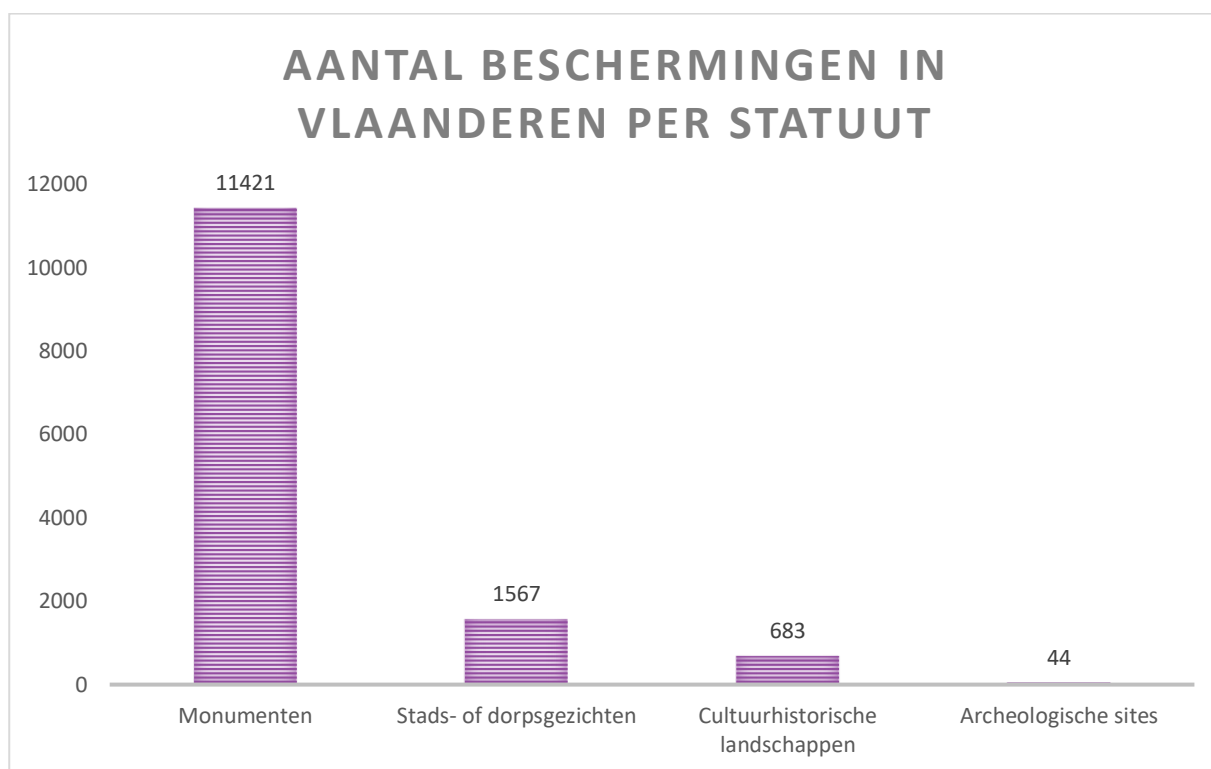
³¹ Meest recente versie van het decreet en het uitvoeringsbesluit: Agentschap Onroerend Erfgoed, *Regelgeving*, 2021 <www.onroenderfgoed.be/huidige-regelgeving>.

4 METHODOLOGIE

In Vlaanderen zijn er vandaag duizenden onroerende goederen beschermd. Een globale analyse van dit bestand is dan ook een behoorlijke uitdaging. In dit onderzoeksrapport is gewerkt met twee concepten, specifiek uitgewerkt voor deze studie: enerzijds het ‘erfgoeditem’, anderzijds typologische ‘clusters’ en ‘subclusters’. In dit hoofdstuk wordt kort uitgelegd wat deze concepten inhouden.

4.1 OVER CIJFERS EN STATUTEN: OP ZOEK NAAR BESCHERMD BOUWKUNDIG ERFGOED

Vandaag zijn de cijfers over het beschermd onroerend erfgoed in het publieke debat in Vlaanderen een weergave van het aantal wettelijke beschermingen, opgedeeld per statuut. Dat is bijvoorbeeld hoe de erfgoedmonitor van het agentschap Onroerend Erfgoed werkt: wat wordt geteld is niet het aantal unieke onroerende goederen, maar het aantal aanduidingsobjecten, dus het aantal keer dat een beschermingsstatuut werd toegekend.³² Vlaanderen telde eind 2020 in totaal bijna 14.000 ‘beschermingen’; deze boodschap wordt doorgaans dus geïnterpreteerd alsof Vlaanderen zoveel unieke beschermde entiteiten telt. In deze paragraaf gaan we dieper in op de verhouding tussen unieke onroerende goederen enerzijds, en de beschermingsstatuten anderzijds.³³

³² Agentschap Onroerend Erfgoed, *Monitor Onroerend Erfgoed*, 2020 <<https://monitor.onroenderfgoed.be>>.

³³ De cijfers over unieke beschermde onroerende goederen in dit onderzoeksrapport zijn gebaseerd op een dataset waarin het beschermd bouwkundig onroerend erfgoed tot 31 december 2019 werd gehergroepeerd en opnieuw geclassificeerd.

bevat tientallen voorbeelden van variaties en combinaties in de statuten waarmee dit soort ensembles in Vlaanderen werden beschermd.³⁴ Enkele voorbeelden:

- Een ensemble in Gent (ID 8913) omvat een reeks statige burgerhuizen die omstreeks het midden van de negentiende eeuw werden opgetrokken in neoclassicistische stijl. Het geheel werd beschermd als stadsgezicht in 1988 (inclusief enkele gevels in aangrenzende straten), maar in hetzelfde besluit werden 17 van de 28 gebouwen in de huizenrij ook beschermd als afzonderlijke monumenten.
- Een ensemble eclectische burgerhuizen in Dendermonde (ID 8116) werd aangelegd in een regionalistische wederopbouwstijl volgens plannen van stadsarchitecten Fernand De Ruddere en Alexis Sterck. Elk van de meer dan 25 gebouwen werd beschermd als een afzonderlijk monument in 2003. De motivering behandelt al deze huizen evenwel samen, als één geheel.
- Een ensemble in Menen (ID 13980) bestaat uit zes homogene enkelhuizen. De huizen werden ontworpen door de Meense architect Callebert-Blancke en gebouwd in 1888. Het geheel werd beschermd als één monument in 2005.
- Beide zijdes van de Leysstraat in Antwerpen (ID 4666) bestaan uit een twintigtal huizen met kantoren en winkels uit de negentiende en twintigste eeuw, in eclectische stijl, neobarok, beaux-artsstijl en neo-Vlaamserenaissancestijl. Het ensemble werd beschermd als cultuurhistorisch landschap in 1973, de gebouwen werden samen beschermd als één monument in hetzelfde besluit.
- Een bouwblok in Leuven (ID 1636) bestaat uit het collegecomplex Collegium Trilingue (gebouwen en gekasseide binnenplaats), een gang en enkele woningen van de vijftiende tot de achttiende eeuw. Het geheel werd beschermd als één monument in 1981.

Kortom, binnen één bescherming (aanduidingsobject) kunnen meerdere unieke onroerende goederen gevat zijn.

4.1.2 Het gebruik van beschermingsstatuten in historisch perspectief

De verklaring voor de afwijkingen tussen beschermingen en unieke entiteiten vinden we in de geschiedenis van het beschermingsbeleid.³⁵ Traditioneel maakt de onroerenderfgoedsector een onderscheid tussen bouwkundig, landschappelijk en archeologisch erfgoed.³⁶ Kort door de bocht lijken deze categorieën eenduidig: bouwkundig erfgoed gaat over gebouwen en gebouwde constructies; landschappelijk erfgoed over elementen en gebieden met landschappelijke erfgoedwaarde; en archeologisch erfgoed over restanten van menselijke activiteiten, al dan niet onder de grond. In het

³⁴ In het rapport werden deze categorieën nog aangeduid als 'stilistische gehelen' en 'ruimtelijke gehelen': Lisson, *Bouwkundige gehelen*, p. 19–32.

³⁵ De inzichten in deze paragraaf zijn een korte samenvatting van de geschiedenis van het beschermingsbeleid van bouwkundig erfgoed in Vlaanderen, dat in een afzonderlijk onderzoeksrapport gepubliceerd zal worden: Jelle Lisson, *Beschermd bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. Een geschiedenis van het beschermingsbeleid (1835-2019)*, Brussel, 2022, in voorbereiding.

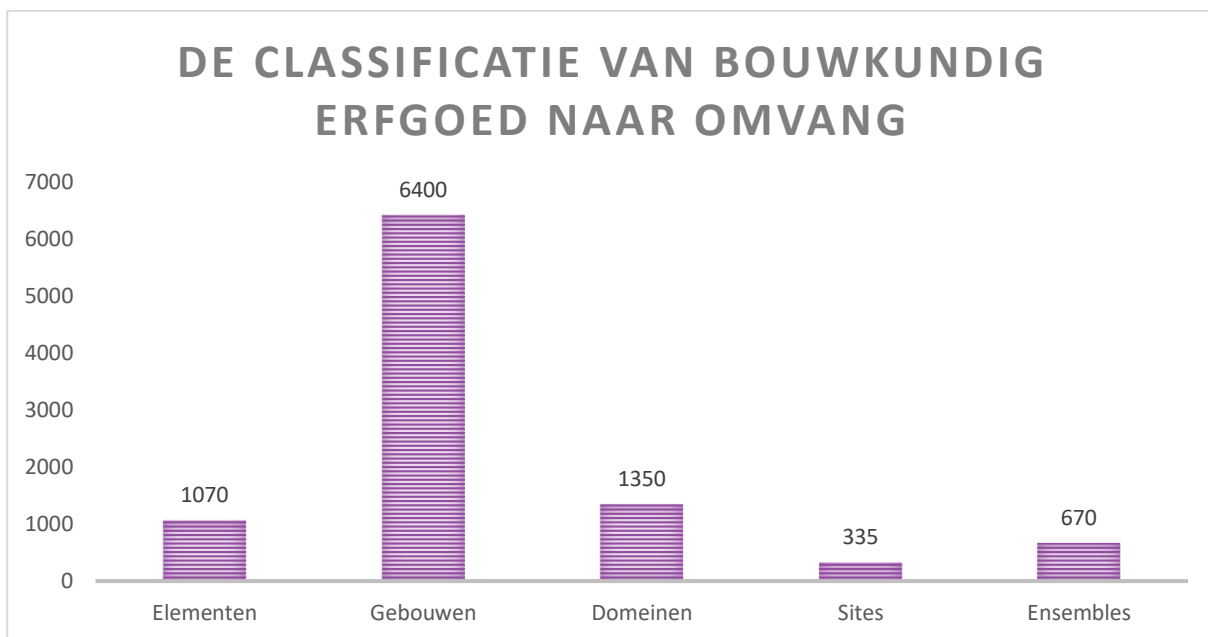
³⁶ Sinds 2002 ook varend erfgoed: 'Decreet van 29 maart 2002 tot bescherming van varend erfgoed', *Belgisch Staatsblad*, <www.ejustice.just.fgov.be/eli/decreet/2002/03/29/2002035603/justel>.

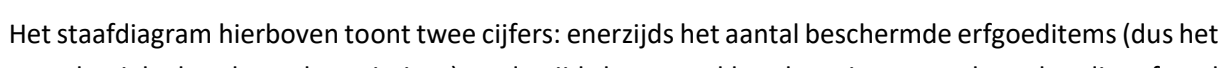
monument of als landschap. Een goed voorbeeld is de archeologische site van de Abdij Onze-Lieve-Vrouw-ter-Duinen, die in 1986 werd beschermd als monument (ID 11648). Ten tweede werd het monumentendecreet uit 1976 gewijzigd op 22 februari 1995, waardoor een tweede categorie van ‘stads- of dorpsgezichten’ werd gecreëerd: “de directe, er onmiddellijk mee verbonden visuele omgeving van een monument ... die door haar beeldbepalend karakter de intrinsieke waarde van het monument tot zijn recht doet komen dan wel door haar fysische eigenschappen de instandhouding en het onderhoud van het monument kan waarborgen”. Wat in de huidige regelgeving een apart statuut krijgt, namelijk een ‘overgangszone’, werd dus gedurende enkele jaren beschermd onder het statuut ‘stads- of dorpsgezicht’. Ten derde kwam er op 16 april 1996 een nieuw, afzonderlijk decreet voor landschappen. Hierin werd een landschap omschreven als “een begrensde grondoppervlakte met een geringe dichtheid van bebouwing en een onderlinge samenhang waarvan de verschijningsvorm en de samenhang het resultaat zijn van natuurlijke processen en van maatschappelijke ontwikkelingen”. In theorie kon bebouwing dus deel uitmaken van het landschap, zolang het niet de essentie van de beschermde site was. De “geringe dichtheid van bebouwing” was daarbij hét criterium om een landschap van een stads- of dorpsgezicht te onderscheiden, maar hoe “gering” die dichtheid mocht zijn, werd niet nader omschreven.³⁹

Er bestaat, kort samengevat, geen één-op-één-relatie tussen de statuten enerzijds, en de disciplines bouwkundig, landschappelijk en archeologisch erfgoed anderzijds. Wanneer we een overzicht willen van al het beschermd bouwkundig erfgoed in Vlaanderen, impliceert dat dat we selectief op zoek moeten gaan in de statuten 'monumenten', 'stads- of dorpsgezichten' én 'cultuurhistorische landschappen'.

gediversifieerd beeld krijgen van de schaal van het beschermd bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. Op die manier wordt het makkelijker om gelijkaardige beschermde entiteiten met elkaar te vergelijken. We onderscheiden naar schaal ongeveer 1070 bouwkundige elementen, 6400 gebouwen, 1350 domeinen, 330 sites en 670 stedenbouwkundige ensembles.

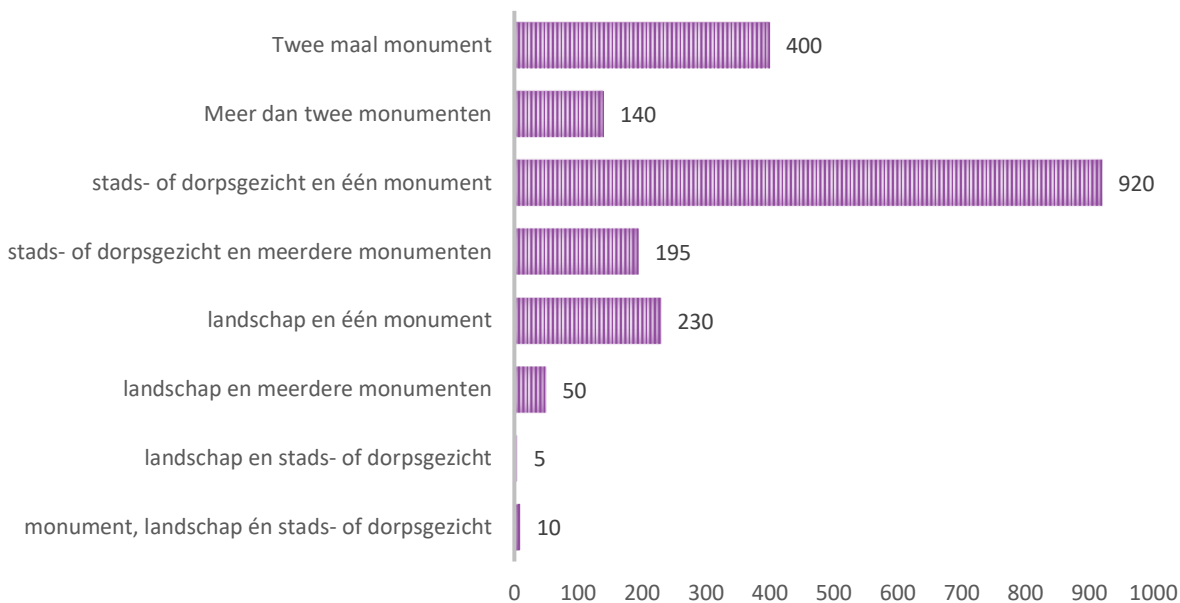
- bouwkundig element = een individueel onroerend goed met beperkte afmetingen dat niet voor mensen toegankelijk is maar meestal wel publiek bereikbaar is, en dat weinig economische meerwaarde heeft (bijvoorbeeld een schandpaal, wegwijzer, pomp);
- gebouw = een individueel onroerend goed dat voor mensen toegankelijk is, overdekt en geheel of gedeeltelijk met wanden omsloten (bijvoorbeeld een kerk, brouwerij, bunker, molen of woning);
- bouwkundige site = een groep van bouwkundige elementen (bijvoorbeeld een begraafplaats of ommevang) of een grotere, onoverdekte constructie (bijvoorbeeld een brug, dok, of sluizencomplex);
- domein = een afgebakend terrein dat doorgaans bestaat uit één gebouw, één gebouwencomplex of meerdere gebouwen, vaak beschermd met het omliggend gebied, waarbij één gebouw centraal staat (bijvoorbeeld een hoeve, kasteel, molen, abdij- of kloosterkerk), terwijl de overige elementen functioneel afhankelijk zijn van en ondergeschikt zijn aan dat centrale gebouw (zoals een schuur of landbouwareaal bij een hoeve; een poortgebouw, slaapzaal of pandgang bij een abdij; een serre, oranjerie, paardenstal of park bij een kasteeldomein; of een schuur, molenaarswoning of bijgebouw met machines bij een molen);
- stedenbouwkundig ensemble = een cluster van twee of meer gelijkwaardige gebouwen, eventueel met bijgebouwen en omgevende bestanddelen, zoals koeren, tuinen, parken, beplantingen, omheiningen, waterlopen, bruggen, muren, wegen, straten of pleinen (bijvoorbeeld een stads- of dorpskern, een beluik, een begijnhof, een straatwand).

Uit een vergelijking tussen de erfgoeditems en de statuten blijkt daarnaast dat ongeveer 7900 bouwkundige erfgoeditems gevat worden door slechts één beschermingsstatuut, hetzij als monument, hetzij als landschap, hetzij als stads- of dorpsgezicht. Bij deze gevallen is er dus sprake van een één-op-éénrelatie tussen de ‘bescherming’ en het erfgoeditem: een uniek onroerend goed komt overeen met één bescherming.⁴⁰ Bij de overige 1950 bouwkundige erfgoeditems is die één-op-éénrelatie met het statuut er niet. Onderstaande grafiek toont de mogelijke relaties tussen erfgoeditems en meerdere beschermingsstatuten.

BOUWKUNDIGE ERFGOEDITEMS - MEERVOUDIGE BESCHERMINGEN (1950)

4.1.4 Conclusie

Op het eerste gezicht lijkt de regelgeving duidelijk: het statuut 'monument' dient voor de bescherming van individuele elementen en gebouwen, het statuut 'stads- of dorpsgezicht' voor de bescherming van stedenbouwkundige ensembles. Een 'bescherming' is echter geen wetenschappelijk instrument om onroerende goederen te classificeren of te tellen, maar een juridisch statuut, dat rechtsgevolgen oplegt aan onroerende goederen binnen een decretaal vastgelegde afbakening, met als doel het behoud van de erfgoedwaarde te garanderen. Een cijfermatige analyse op basis van de beschermingen botst op twee problemen:

- Een eerste probleem vloeit voort uit de toekenning van beschermingsstatuten. De beschermingsstatuten maken geen strikt onderscheid tussen bouwkundig, landschappelijk en archeologisch erfgoed. Enerzijds werden de statuten 'monument' en 'stads- of dorpsgezicht' soms gebruikt voor de bescherming van zuiver of overwegend landschappelijke of archeologische erfgoedelementen, zoals bomen, parken, tuinen, motten, kanalen en wegen. Anderzijds werd bouwkundig erfgoed in het verleden frequent beschermd onder het statuut 'cultuurhistorisch landschap'. Op basis van de beschermingsstatuten kan dus niet bepaald worden of een beschermd onroerend erfgoed over bouwkundige erfgoedwaarde beschikt.
- Een tweede probleem is de afwezigheid van een één-op-één-relatie tussen één toegekend beschermingsstatuut en één onroerend goed. Eén 'bescherming' komt met andere woorden niet altijd overeen met één element, één gebouw, één domein of één ensemble. Dat geldt in twee richtingen. Enerzijds werden er regelmatig meerdere beschermingsstatuten toegekend aan één en hetzelfde erfgoeditem. Bijvoorbeeld: aan één kerk kunnen meerdere monumenten

Daarom hebben we de beschikbare data herwerkt, in functie van deze grootschalige analyse van het beschermd bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. Door deze analyse brachten we de 13.000 beschermingen van bouwkundig erfgoed terug naar ongeveer 9825 unieke beschermde entiteiten, de zogeheten ‘erfgoeditems’. Die erfgoeditems hebben we verder onderverdeeld naar omvang, zodat we ongeveer 1070 bouwkundige elementen, 6400 gebouwen, 1350 domeinen, 330 sites en 670 stedenbouwkundige ensembles onderscheiden.

4.2 OVER CIJFERS EN THESAURI: OP ZOEK NAAR TYPES VAN BESCHERMD BOUWKUNDIG ERFGOED

Het begrip ‘bouwkundig erfgoed’ dekt vele ladingen. Algemene cijfers over het beschermd bouwkundig bestand in Vlaanderen kunnen nuttig zijn, maar vaak is differentiatie onontbeerlijk. Het heeft immers weinig zin om de erfgoedwaarde van bijvoorbeeld de kathedraal van Antwerpen te vergelijken met een wegkapelletje in een West-Vlaams dorp, een middeleeuwse donjon met een moderne architectenwoning, of de steenkoolmijnsite van Beringen met een waterpomp op een dorpsplein. We hebben nood aan een referentiekader per type van erfgoed, en dus aan een methode om individuele erfgoeditems te classificeren. In deze paragraaf leggen we uit hoe we het beschermd bouwkundig erfgoed hebben onderverdeeld naar type.

4.2.1 De inventarisdatabank van het agentschap Onroerend Erfgoed

Het eerste, breed opgezette onderzoeksinstrument in België was de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed. De verschillende delen van de inventaris verschenen in de reeks ‘Bouwen door de eeuwen heen’, een project opgestart in 1965, in opdracht van het ministerie van Nationale Opvoeding en Cultuur. In 1969 was de eerste overzichtspublicatie klaar, over het arrondissement Leuven.⁴¹ De inventaris had drie functies: dienen als vertrekpunt voor wetenschappelijk onderzoek, als gids voor het brede publiek en de lokale erfgoedzorg, en als operationele basis voor verdere beschermingen.⁴² De inventarisatiecampagnes gebeurden op geografisch basis, wat zich ook liet merken in de ordening van de afzonderlijke boekdelen: elk boekdeel was gewijd aan een arrondissement of kanton, dat verder werd onderverdeeld per gemeente, deelgemeente en straat. De inventarisatie van Vlaanderen bleek een werk van lange adem; de campagnes werden pas officieel afgerond in 2011.

In deze lange periode zijn de criteria voor opname in de inventaris geëvolueerd. De chronologische limiet lag aanvankelijk omstreeks 1850, naar het voorbeeld van omliggende landen en de ondertussen gedateerde opvatting in de kunstgeschiedenis dat een periode van honderd jaar noodzakelijk is als voorwaarde voor een objectief oordeel.⁴³ Laat-negentiende- en twintigste-eeuwse gebouwen kwamen daardoor niet in aanmerking. In het monumentendecreet van 1976 werd die limiet officieel geschrapt, maar werd slechts bij mondjesmaat geïmplementeerd. In de praktijk bleef bovendien een informele grens doorleven, met een bouwdatum van vóór het jaar 1940. Enkel in de meest recente boekdelen werd het naoorlogs erfgoed meegenomen in de analyse, waardoor het tot vandaag een hiaat is in onze Inventaris Onroerend Erfgoed en slechts uitzonderlijk beschermd werd.

De chronologische informatie werd ook opgenomen in de inventarissen, in de beschrijving van een element of gebouw. Elk inventarisitem werd zoveel mogelijk gesitueerd in de tijd via een verwijzing naar de eeuw (of het deel van de eeuw) waarin het werd gebouwd, en, indien van toepassing, door

⁴¹ Twee jaar later gepubliceerd: Anne de Crombrugghe e.a., *Provincie Brabant, Arrondissement Leuven 1. Bouwen door de Eeuwen heen: inventaris van het cultuurbezit in België, Luik, 1971.*

⁴² Suzanne Van Aerschot-Van Haeverbeeck, ‘Inventarisatie van het cultuurbezit in België: een overzicht met toelichting van de huidige situatie in Vlaanderen’, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 82 (1983), p. 229–241.

⁴³ *Ibid.*, 232–234.

Vanaf het midden van de jaren 1990 werden deze gegevens online raadpleegbaar. Aanvankelijk bleef de digitalisering beperkt tot het scannen van de op papier gepubliceerde boekdelen. De teksten digitaal doorzoeken was mogelijk in de platte tekst, maar van meta-data was amper sprake. Dit was enkel mogelijk voor een beperkt aantal geografische gegevens (provincie en gemeente). Daar kwam in de jaren 2000 verandering in, toen een volwaardig digitale databank het licht zag, de voorloper van de huidige online Inventaris Onroerend Erfgoed.⁴⁴ Daarbij werd gebruik gemaakt van een thesaurus; dat is een gestructureerde woordenlijst die het mogelijk maakt om het onroerend erfgoed in Vlaanderen te categoriseren en te beschrijven aan de hand van een gestandaardiseerde terminologie. Geïnspireerd door de Britse *Thesaurus of Monument Types* en de *Art and Architecture Thesaurus* van het *Getty Research Institute*, werden aan elk erfgoeditem meta-data toegevoegd over de typologie, de datering, de stijlen, de locatie, en eventueel de personen die betrokken waren bij de bouw (architecten, ontwerpers, opdrachtgevers, restaurateurs).⁴⁵

In theorie komt een gedetailleerde thesaurus tegemoet aan de complexiteit van de werkelijkheid. Elk onroerend goed is immers uniek, op vlak van bijvoorbeeld oppervlakte, dimensionaliteit, stijl, materiaalgebruik, samenhang met de directe omgeving of symbolisch belang voor een gemeenschap. Het houdt dus steek om aan één erfgoedobject meerdere thesaurustermen toe te kennen, om die complexiteit te proberen vatten. Ter illustratie: één hoeve kan beschikken over de concepten 'boerenwoningen', 'schuren', 'stallen' én 'poorten', omdat de hoevesite bestaat uit deze verschillende onderdelen. Een landhuis kan om dezelfde redenen, naast het concept 'landhuizen', uitgebreid worden met bijvoorbeeld 'hekken', 'hekpijlers', 'maneges', 'tuinpaviljoenen', 'veranda's', 'koetshuizen', 'omheiningsmuren' of 'koetshuizen'. Daarnaast bevat de typologische thesaurus niet alleen typische, frequent voorkomende concepten als 'parochiekerken', 'gemeentehuizen' of 'windmolens', maar ook zeer specifieke termen als 'kaarsenfabriek', 'viskweekvijver', 'fazantenhokken', 'bietenkelder' en 'ballonloodsen'. Hoe meer beschikbare termen, en hoe specifieker die termen, des te gericht we de data over bouwkundig erfgoed kunnen bevragen.

⁴⁵ Koen Van Daele, Leen Meganck en Sophie Mortier, 'On data-driven systems and system-driven data: Twenty years of the Flanders heritage inventory', *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 6 (2016) p. 153–165.

In het kader van dit onderzoeksrapport hebben we daarom een alternatief, minder gedetailleerd classificatiesysteem ontwikkeld. Ten eerste hebben we het beschermd bouwkundig erfgoed in Vlaanderen onderverdeeld in typologische clusters en subclusters. De erfgoeditems die we in het eerste hoofdstuk introduceerden – de unieke beschermde entiteiten, onderverdeeld in bouwkundige elementen, gebouwen, domeinen, sites en stedenbouwkundige ensembles – vormden de basisdata voor de nieuwe classificatie. Met andere woorden: we hebben aan gelijkaardige erfgoeditems typologische termen toegekend, waardoor ze samengevoegd kunnen worden in groepen met gemeenschappelijke kenmerken. Bij het clusteren stonden de volgende principes centraal:

- Ten tweede hielden we voor de indeling in clusters en subclusters, naast de intrinsieke kenmerken die erfgoeditems gemeenschappelijk hebben, rekening met twee extra parameters:

- Een simpel voorbeeld van de toepassing van beide principes is de subcluster beschermde wind- en watermolens. In de thesaurus zijn molens één van de twintig subconcepten onder het concept 'nijverheidsgebouwen en productieplaatsen'. Die hiërarchische relatie is logisch, aangezien een molen een productieplaats is, net als de andere subconcepten onder dit concept. Maar, molens maken wel ongeveer de helft uit van het totaal aantal aanduidingsobjecten onder dit concept, evenveel dus als de ongeveer twintig andere subconcepten onder 'nijverheidsgebouwen en productieplaatsen' samen. Het grote aantal beschermde molens verantwoordt dus om deze groep als een afzonderlijke subcluster te beschouwen. De bescherming van die molens begon bovendien al in de jaren 1930, terwijl het voor de rest van het industrieel erfgoed wachten was op het einde van de jaren 1970 en de jaren 1980. Ook vanuit het perspectief van de beschermingsgeschiedenis is het dus opportuun om molens in een aparte categorie te plaatsen. Voor de analyse van het beschermd bouwkundig bestand is het met andere woorden handiger om een nieuwe onderverdeling te maken voor het concept 'nijverheidsgebouwen en productieplaatsen': enerzijds subcluster 'molens', anderzijds een subcluster voor de overige negentien subconcepten.

2021

Onderstaande tabel toont het classificatiesysteem dat tot stand is gekomen na de net vermelde ingrepen, met telkens ook het (afgerond) aantal erfgoeditems dat tot elke subcluster behoort.

Cluster	Subcluster	
Hoeves	Hoeves (boerenwoningen, schuren, hopasten)	940
Industrieel erfgoed	Molens (water-, wind-, ros-, oliemolens)	340
	Nijverheidsgebouwen en productieplaatsen	180
	Transportinfrastructuur (bruggen, viaducten, (tram)stations, wachthuizen, stelplaatsen, wachterswoningen, tunnels, tolkantoren, spoorwegbeddingen, seinhuizen, vliegvelden, opslagplaatsen), inclusief infrastructuur aan het water (aanlegplaatsen, sluis- en bruchtwachterswoningen, windschermen, sluizen, wandelpieren, vuurtorens, tolkantoren, stuwen, scheepswerven, scheepshellingen, pomphuizen, loodswezengebouwen, kanalen, havens, havenkranen, droogdokken, douanekantoren, dokken, dijken)	260
	Nutsvoorzieningen	50
	- Elektriciteit (elektriciteitscentrales, elektriciteitscabines)	
	- Gas	
	- Water (waterreservoirs, watertorens, waterwinningsgebouwen, pomphuizen, wateringen, waterzuiveringsstations, waterputten)	
	- Steenkool (mijngebouwen)	
Militair erfgoed	Stadsomwallingen (stadstorens, stadspoorten, waterpoorten, omwallingen, muren)	20
	Bunkers (ook batterijen)	280
	Forten en vestingen	30
	Middeleeuwse versterkingen (woontorens, burchten, donjons)	35
	Militair varia (arsenalen, officiersgebouwen, militaire keukens, soldatenbarakken, militaire domeinen, militaire kampen)	20
	Oorlogsmonumenten	200
	Militaire begraafplaatsen	165
Onderwijs	Lager, secundair en buitenschools onderwijs (lagere scholen, gebouwen voor secundair onderwijs, internaten, kinderdagverblijven, kleuterscholen, kostscholen, muziekscholen, kunstacademies, conservatoria)	130
	Hoger onderwijs (universiteitsgebouwen, universiteitsaula's, internaten, universiteitscolleges, normaalscholen, hogescholen, seminaries)	50
Landgoederen	Kastelen en landhuizen	480
Ontspanning	Drankgelegenheden (cafés, herbergen, afspanningen)	140
	Hotels	40
	Cultuurinfrastructuur (bioscopen, casino's, concertzalen, dansgelegenheden, dierentuinen, dierenparken, feestzalen, kuuroorden, openluchttheaters, operagebouwen, speeltuinen, theaters, tentoonstellingspaviljoenen)	55
	Sportinfrastructuur en verenigingsleven (verenigingsgebouwen, clubhuizen, volkshuizen)	25
Openbaar erfgoed	Bestuursgebouwen (administratiegebouwen, belforten, consulaten, gemeente-, stad-, kasselrij-, schepen-, districts-, provinciehuizen)	190
	Overheidsdiensten (archiefgebouwen, bergen van barmhartigheid, bibliotheken, brandweerkazernes, douanekantoren, gerechtsgebouwen, gevangenissen, politiekantoren, postkantoren, zendstations, rijkswachtkazernes)	80
	Hallen (laken-, vlees- en vishallen)	25
	Financiële instellingen (bank- en beursgebouwen)	20
	Kantoorgebouwen	30
	Straatmeubilair (grenspalen, schandpalen, stadspalen, mijlpalen, kilometerpalen, wegwijzers, geodetische punten, demarcatiepalen, hekken, standbeelden, fontein, waterpompen, waterputten, ballustrades, poorten, kiosken, vierscharen, reclamemuurschilderingen, paviljoenen, openbare trappen, lantaarns, roepstenen, gedenktekens)	185

5 THEMATISCHE ONDERZOEKSPAKKETTEN

Het doel van dit onderzoeksrapport is om thematische onderzoekspakketten af te bakenen; coherente groepen van beschermde bouwkundige entiteiten met gemeenschappelijke kenmerken. Thema's illustreren hoe specifieke onroerende goederen aan elkaar verwant zijn en hoe ze aansluiten bij grote verhalen in de regionale, nationale of internationale geschiedenis. Zo krijgt onroerend erfgoed een bredere betekenis, complementair aan de materialiteit van het object.⁴⁶ Die thema's moeten het referentiekader vormen om individuele erfgoeditems de komende jaren te evalueren, als leidraad om in te schatten hoe zeldzaam, representatief en authentiek ze precies zijn.

Elk thema bestaat uit drie componenten:

- Type

De belangrijkste component van een thematische classificatie zijn ‘types’ van erfgoed. De eigenschappen van een gebouw die bij een vergelijking tussen individuele erfgoeditems van belang zijn – omvang, vorm, functie, materiaalgebruik, inplanting – zijn meestal gelinkt aan een specifiek type. De vergelijking tussen pakweg een kapelletje of een kathedraal, een waterpomp of een dorpsplein, een arbeiderswoning of een kasteeldomein, zal weinig nuttige inzichten opleveren, omdat ze te weinig gemeenschappelijk hebben om zinvolle conclusies te kunnen trekken. Natuurlijk is de kathedraal groter dan de kapel, natuurlijk werd er gebruik gemaakt van meer kwalitatieve materialen, natuurlijk heeft de kathedraal een meer prominente plek in het stedelijk weefsel, natuurlijk heeft de kathedraal een rol gespeeld in de levens van een veel groter aantal gelovigen; die vaststellingen zijn eigen aan de algemene verschillen tussen kathedralen en kapellen en zeggen niets over de verschillen in erfgoedwaarde van individuele gebouwen. Een afweging van gelijkaardig erfgoed houdt veel meer steek.

- Datering en stijl

‘Datering’ is een centraal element, niet louter gemakshalve, omdat we daardoor de geschiedenis kunnen opdelen in blokken, maar vanwege de spanning tussen continuïteit en verandering op de lange termijn. Individuele erfgoeditems kunnen helpen om die transformaties te kaderen, als concrete getuigen van wat er in een bepaalde periode de norm of de afwijking was, wat vooruitstrevend, hip of achterhaald was. Die transformaties komen tot uiting in de stijl van gebouwde constructies, met specifieke stilistische kenmerken die in bepaalde periodes frequenter voorkwamen dan andere. Ook de bouwdatum en bouwstijl kunnen een bepalende invloed uitoefenen op het uitzicht en dus de erfgoedwaarde van onroerende goederen. Zo komen gotische kerken bijvoorbeeld veel vaker voor dan neoromaanse; is een ongeschonden interieur van een vijftiende-eeuws herenhuis zeldzamer dan van een negentiende-eeuwse stadswoning; of komt een kasteel uit de zeventiende eeuw meer frequent voor dan een hoeve uit dezelfde periode.

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld: Martin Doerr, 'Ontologies for Cultural Heritage. Handbook on Ontologies', in Steffen Staab en Rudi Studer eds., *Handbook on Ontologies. International Handbooks on Information Systems*, Berlijn, 2009, p. 463-486.

- Plaats

De meeste types van bouwkundig erfgoed komen voor in heel Vlaanderen. Elk dorp heeft zijn kerk en pastorie, elke stad zijn stadhuis en omwallingen, elke regio zijn hoeves en kastelen. Dat betekent echter niet dat er tout court geen regionale verschillen zijn. Enerzijds zijn er types en stijlen die eigen zijn aan een specifieke regio, denk bijvoorbeeld aan oorlogserfgoed in de Westhoek; het universitair patrimonium in Leuven, Antwerpen en Gent; teutenwoningen in Noord-Limburg; of vakantiewoningen in de kuststreek. Anderzijds kunnen er ook binnen eenzelfde type van erfgoed verschillende verschijningsvormen voorkomen afhankelijk van de regio. Een treffend voorbeeld zijn hoeves, waarbij we enkele regionaal afwijkende subtypes kunnen onderscheiden, zoals langgestrekte hoeves in de Kempen; grote hoevecomplexen in de Leemstreek; of vakwerk in Haspengouw. De insteek van het thematisch kader is dan wel de geschiedenis van Vlaanderen, tegelijk wordt erkend dat die geschiedenis de exponent is van lokale en regionale tendensen. Deze geografisch beperkte fenomenen kunnen even goed van belang zijn voor Vlaanderen als geheel.

We vergelijken de erfgoedwaarde van individuele erfgoeditems op basis van de criteria zeldzaamheid, representativiteit, herkenbaarheid, context- en ensemblewaarde. Die vergelijking moet echter gebeuren binnen betekenisvolle kaders. Daarvoor dienen de drie componenten ‘type’, ‘datering en stijl’ en ‘plaats’. Dat betekent niet dat elk erfgoeditem uitzonderlijk moet zijn op alle drie de aspecten tegelijk, maar het biedt wel een referentiekader om in te schatten hoe representatief of zeldzaam het erfgoed precies was, vanuit verschillende invalshoeken. Het doel is met andere woorden om per component het meest waardevolle erfgoed te detecteren, als bijzondere getuige van een fase in de geschiedenis van Vlaanderen, zodat het beschermd bouwkundig erfgoed als geheel een representatief beeld schetst van wat de inwoners van onze regio de voorbije eeuwen hebben voortgebracht.

In dit hoofdstuk leggen we uit welke thema's we hebben afgebakend, maar ook welke thema's het meest dringend geëvalueerd moeten worden. Eerst lichten we toe welke selectiecriteria we gebruikt hebben om te bepalen welke thema's het eerst aan bod zouden moeten komen. Daarna bespreken we de zes prioritaire thema's en de elf overige thema's. Voor elk thema bespreken we het aantal beschermde erfgoeditems; vatten we de beschermingsgeschiedenis kort samen; en overlopen we de argumenten waarom het thema een prioritaire behandeling verdient.⁴⁷

⁴⁷ De definities van begrippen in dit hoofdstuk zijn hoofdzakelijk ontleend aan: Agentschap Onroerend Erfgoed, *Thesaurus – erfgoedtypes*, 2021 <<https://thesaurus.onroerenderfgoed.be/conceptschemas/ERFGOEDTYPES>>.

5.1 BEPALEN VAN PRIORITAIRE THEMA'S EN SUBTHEMA'S

Voor sommige thema's van bouwkundig erfgoed is de nood aan een evaluatie acuter dan andere. De redenen om als 'acut' beschouwd te worden zijn echter divers. In deze paragraaf overlopen we de factoren die meegespeeld hebben bij de keuze van prioritaire thema's.

- Wetenschappelijke kennis
 - Hoe uitvoerig werd een thema de voorbije jaren in kaart gebracht? Hoe volledig is onze kennis over individuele erfgoeditems binnen dat thema, in de Inventaris Onroerend Erfgoed en de Onderzoeksbalans?⁴⁸
 - Komt het erfgoed binnen het thema voor in heel Vlaanderen, in een grotere regio (bijvoorbeeld een provincie) of vooral lokaal?
 - Wat is de ouderdom van de erfgoeditems binnen het thema?
 - Beschikken de erfgoeditems binnen het thema over uitgesproken stilistische kenmerken?
 - Gaat het om een louter stedelijk of ruraal fenomeen?

Was het thema de voorbije twintig jaar al voorwerp van een thematisch inventarisatieproject of blijft onze kennis beperkt tot de resultaten van de geografische inventarisatiecampagnes?

- Juridische basis
 - Zijn er uit de inventarisatie beschermingen voortgevloeid?
 - Over hoeveel beschermde erfgoeditems gaat het, in absolute cijfers? En in verhouding tot de inventaris?
 - Onderstaand schema helpt om onze huidige kennis over het bouwkundig erfgoed binnen een thema in kaart te brengen.

	Nog niet geleid tot beschermingen	Geleid tot evenwichtig aantal beschermingen	Geleid tot groot aantal beschermingen
Thematische inventarisatie (dus overkoepelende studie voor Vlaanderen)			
Onvolledige thematische inventarisatie			
Enkel geografische inventarisatie			

⁴⁸ Agentschap Onroerend Erfgoed, *Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed Vlaanderen, 2021* <<https://onderzoeksbalans.onroerenderfgoed.be/onderzoeksbalans>>.

- Erfgoedwaarde

Het doel van de thematische evaluatie is om de erfgoedwaarde van individuele erfgoeditems te vergelijken met gelijkaardig erfgoed in Vlaanderen. Zo willen we achterhalen waar er opvallende hiaten zijn in het beschermd bouwkundig bestand, maar ook welk beschermd erfgoed niet meer beantwoordt aan de huidige selectiecriteria. Ook zonder alle erfgoeditems nauwkeurig te bestuderen, beschikken we over indicaties dat de kans bij bepaalde types beschermd erfgoed groter is dat de erfgoedwaarde ondertussen verloren is gegaan:

- Onroerende goederen die zich op moment van beschermen al in een slechte bouwfysische staat bevonden. De bescherming werd vaak expliciet omschreven als een laatste redmiddel, in de hoop dat het gebouw gered en gerestaureerd kon worden (bijvoorbeeld fabrieksgebouwen of hoeves);
- Moeilijk te herbestemmen erfgoed, bedreigd door leegstand en dus verval. Zeker omvangrijke gebouwen en complexen lopen dit risico, zoals kerken, kloosters en kastelen;
- Oude beschermingen, waar gezien de lange geschiedenis veel verbouwingen verwacht kunnen worden;
- Beschermd erfgoed met grote oppervlaktes aan onbebouwde ruimte, zoals stads- en dorpskernen, kasteeldomeinen en industriële sites, waar de druk om te bouwen en te verkavelen groot is;
- Bescheiden erfgoed zoals arbeiderswoningen en kleinschalige hoeves, waarvoor vaak minder kwalitatieve materialen werden gebruikt. Zodra die materialen aan vervanging toe zijn of de gebouwen worden opgewaardeerd, rest de vraag wat er nog overblijft van de oorspronkelijke erfgoedwaarde;
- Klein erfgoed, zoals straatmeubilair en kapellen, dat niet altijd even goed onderhouden wordt bij gebrek aan een concrete functie.

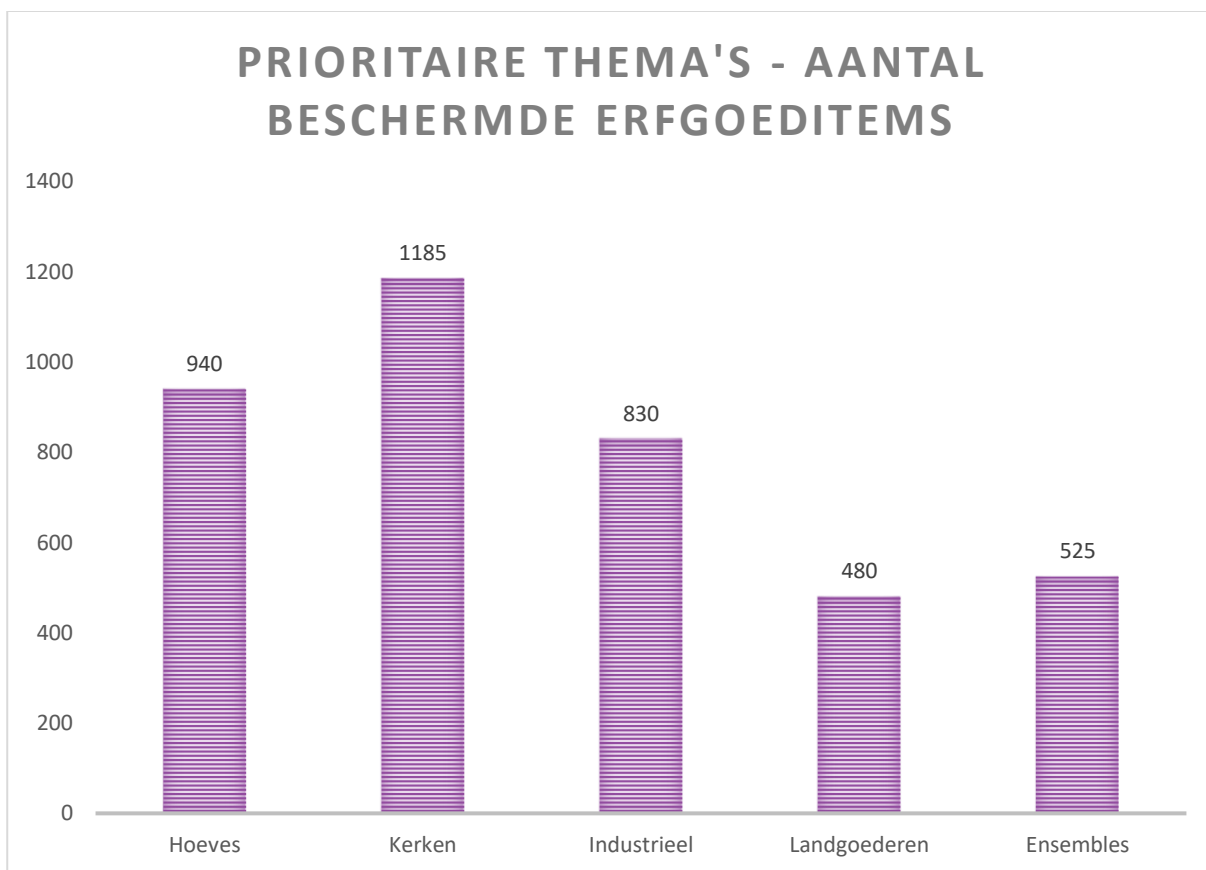
- Maatschappelijk draagvlak

Erfgoedzorg is al lang niet meer het terrein van experts alleen. We houden daarom ook rekening met maatschappelijke ontwikkelingen om te bepalen hoe dringend de evaluatie van een thema moet gebeuren:

- Speelt het thema in op de actualiteit?
- Zijn er ontwikkelingen binnen andere beleidsdomeinen waarvoor een snelle evaluatie nodig is? (bijvoorbeeld opmaak van kerkenbeleidsplannen; of het einde van de eeuwigdurende concessie bij kerkhoven)
- Is er een actief netwerk van belanghebbenden?
- Is het erfgoed hoofdzakelijk publiek toegankelijk of niet?

5.2 PRIORITAIRE THEMA'S EN SUBTHEMA'S

worden.⁴⁹

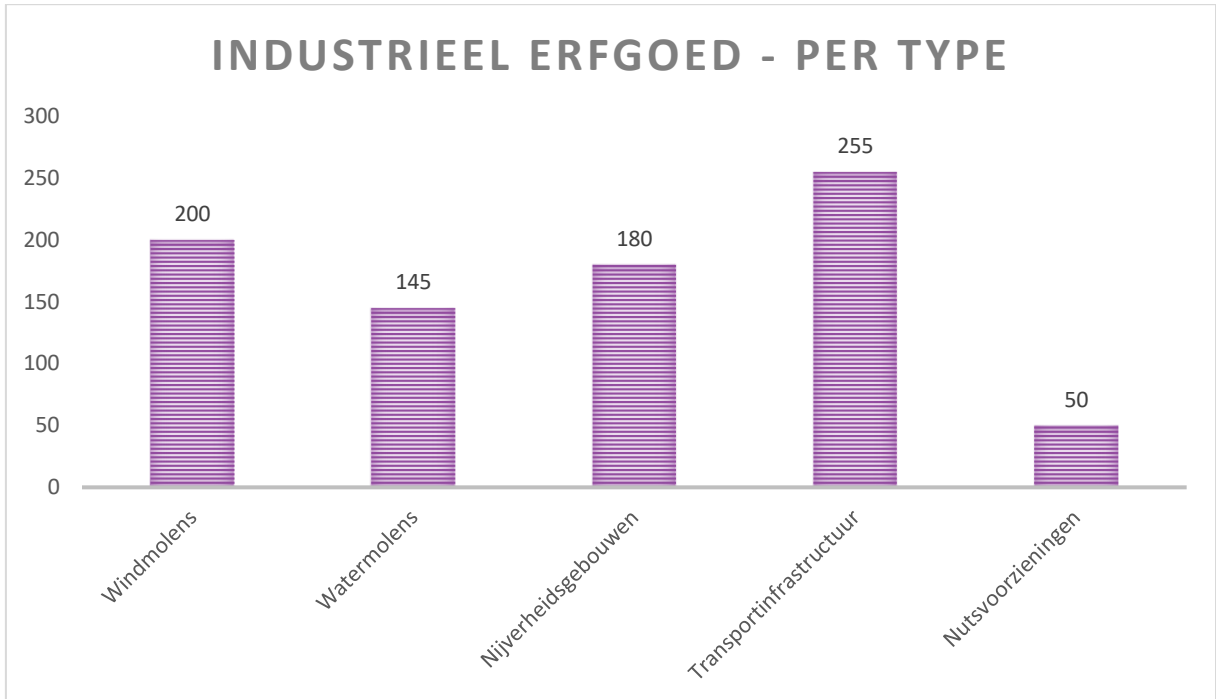

gehele die bestaan uit vier of meer gebouwen.⁵⁰

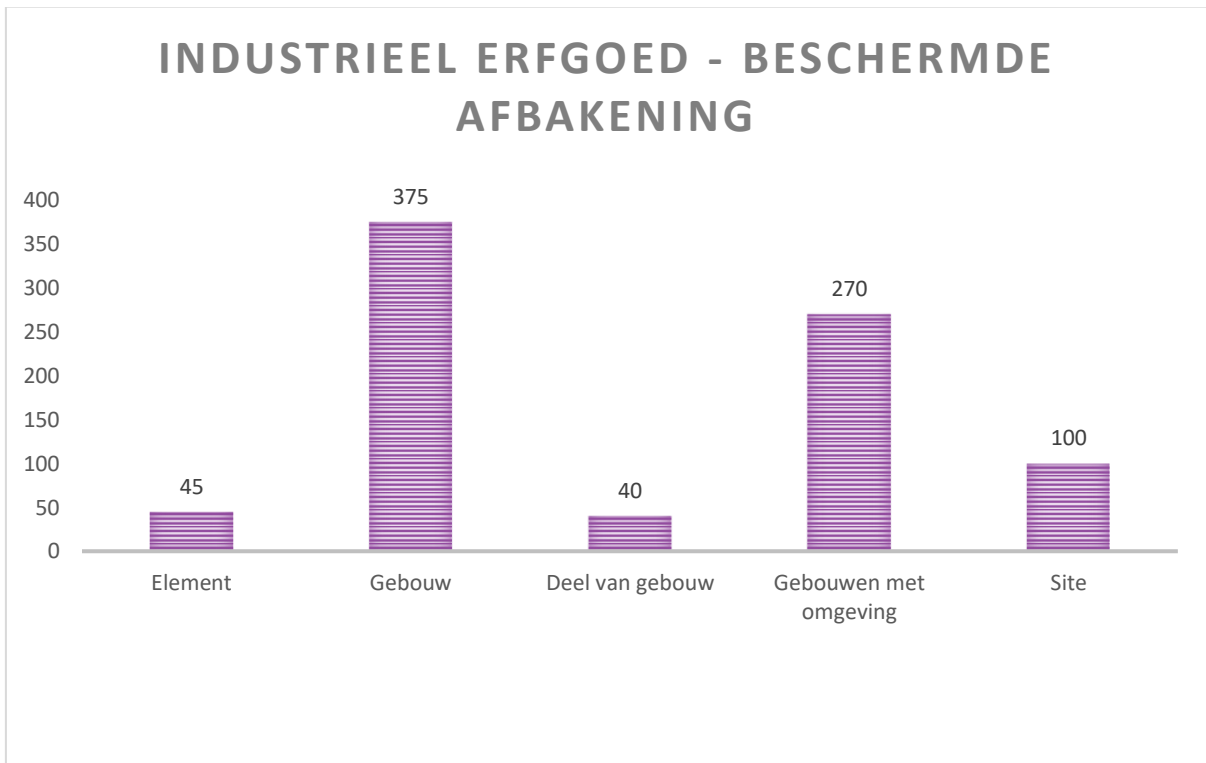
⁴⁹ Jelle Lisson, *Beschermde bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. Een geschiedenis van het beschermingsbeleid (1835-2019)*, Brussel, 2022, in voorbereiding.

⁵⁰ Dus exclusief de 145 erfgoeditems in de typologische subcluster “homogene duo’s en trio’s”.

5.2.1 Industrieel erfgoed

Het thema 'industrieel erfgoed' bestaat uit vijf subthema's: windmolens, watermolens, nijverheidsgebouwen, nutsvoorzieningen en transportinfrastructuur. De subthema's worden het best onderzocht als zelfstandige deelpakketten, maar ze hebben gemeenschappelijk dat ze getuigen van de industriële ontwikkeling van Vlaanderen. Vlaanderen telt vandaag ongeveer 900 beschermde erfgoeditems binnen dit thema.

Om een idee te krijgen van de schaal en diversiteit van het beschermd industrieel erfgoed, hebben we de erfgoeditems binnen het thema ook onderverdeeld qua omvang:

- element (bijvoorbeeld een brug, afdak, elektriciteitscabine, watertoren, vuurtoren);
- gebouw (bijvoorbeeld een treinstation, windmolen, brouwerij, elektriciteitscentrale);
- een deel van een gebouw (bijvoorbeeld gevels en bedakingen, machines, een zaal);
- gebouw met omgeving (een gebouw of gebouwencomplex, inclusief de directe omgeving);
- site (bijvoorbeeld een sluizencomplex, dok, pier, scheepswerf).

5.2.1.1 Beschermingsgeschiedenis

In de negentiende eeuw was de aandacht voor de erfgoedwaarde van industriële sites beperkt. Dat was logisch, niet alleen omdat er in deze periode enkel gebouwen in aanmerking kwamen voor bescherming die gebouwd waren vóór 1700, maar ook omdat het gros van de industriële complexen die we vandaag erfgoedwaarde toekennen pas in deze periode tot stand kwamen. Industrie en nijverheid werd niet beschouwd als iets wat beschermenswaardig was, maar eerder als een bedreiging voor de gebouwen en (stedelijke) landschappen die toen wel als historisch waardevol werden beschouwd. Aan het begin van de twintigste eeuw waren er bijvoorbeeld slechts vijf industriële gebouwen en constructies geklasseerd: een station in Berlaar, twee bruggen in Mechelen (waaronder de oudste stenen brug van België), een vuurtoren in Nieuwpoort en een sluizencomplex in Zemst. Ook in de jaren 1930 was de bescherming van industrieel erfgoed slechts zeer uitzonderlijk: de twee bruggen in Mechelen, een brouwerij, een sluis in Lier en een windmolen in Zemst.

De eerste grote stap was de plotse en talrijke bescherming van windmolens in de Tweede Wereldoorlog. Zo werd er een honderdtal windmolens beschermd tijdens de oorlogsjaren, tegenover één molen in de tien jaar ervoor. Na de oorlog is het beeld iets meer diffuus. Enerzijds werd tussen 1948 en 1970 de bescherming van een dertigtal windmolens opgeheven. Anderzijds werd in deze periode een 'subcomité voor het behoud van de molens' opgericht binnen de KCML en werd een veertigtal extra windmolens beschermd als monument, waarvan drie tegelijk ook als landschap. Relevant is wel dat deze windmolens beschermd werden omwille van de volkskundige, esthetische of landschappelijke waarde. Van een 'industrieel-archeologische' waarde was in deze periode nog geen sprake. Tussen 1945 en 1970 werden slechts zes industriële gebouwen en complexen beschermd die geen windmolen waren.

De tweede stap was de uitbreiding naar andere soorten van industrieel erfgoed. Deze typologie werd expliciet naar voor geschoven als één van de speerpunten van het monumentenbeleid in de jaren 1970. In de jaren 1970 en 1980 werd naast een zestigtal windmolens ook een vijftigtal watermolens en een veertigtal fabrieksgebouwen beschermd. Ook beschermingsdossiers over infrastructuur werden binnen de Vlaamse administratie behandeld binnen de vakgroep 'industrieel erfgoed', zoals stations, nutsvoorzieningen en opslagplaatsen.

Hoe groot de groei in de jaren 1990, des te opmerkelijker was de terugval na 2005. Met in totaal een negentigtal beschermde erfgoeditems van 2006 tot 2019 – slechts 5% van het totaal aantal beschermde erfgoeditems in deze periode – was industrieel erfgoed duidelijk niet meer *top-of-mind*. Dat blijkt ook uit de vaststelling dat er geen enkel thematisch onderzoekspakket was gewijd aan dit onderwerp, ook niet in één provincie. Dat een derde van de erfgoeditems zich in West-Vlaanderen bevonden, is te verklaren door de afwerking van de geografische inventarisatie in deze provincie in deze periode, waaruit dus ook beschermingen volgden.

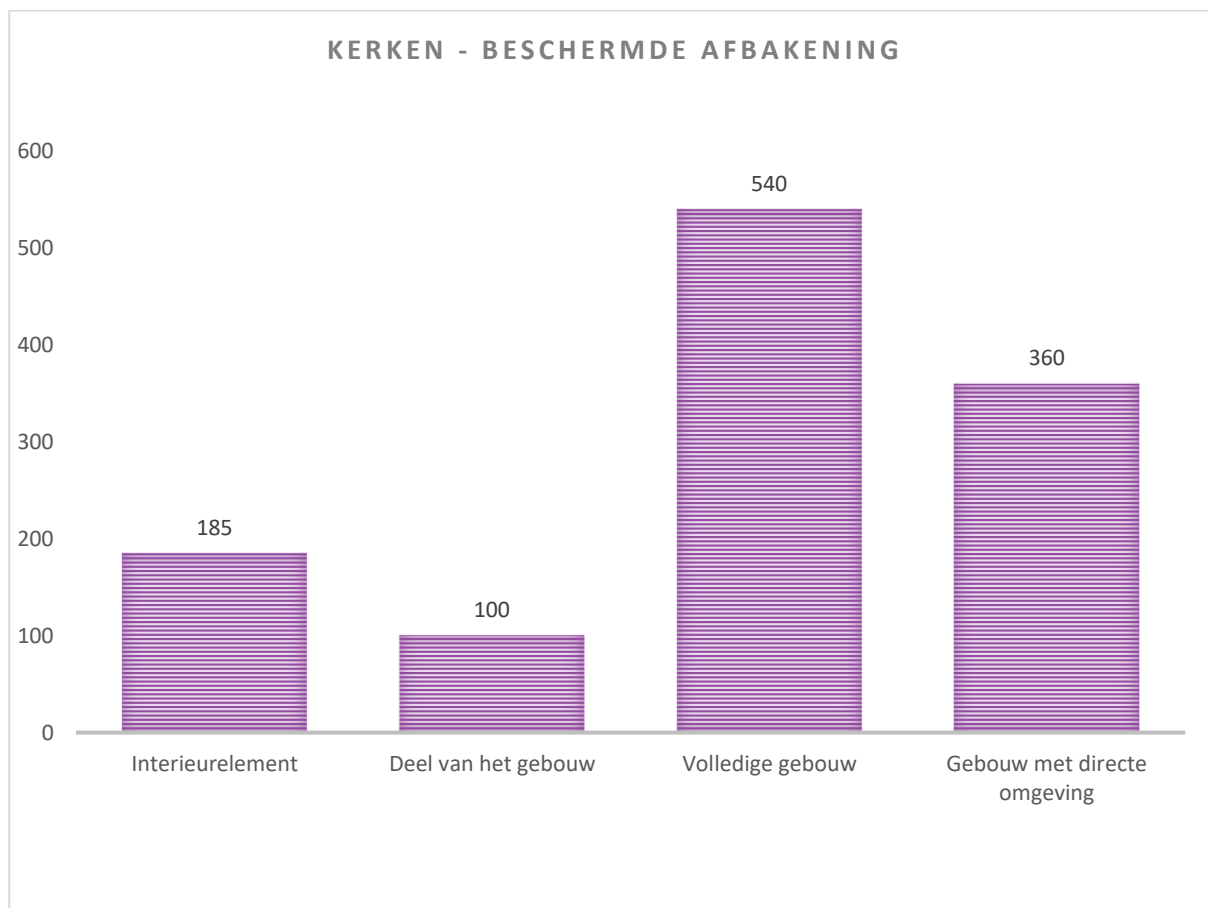
- Industrieel erfgoed werd vaak beschermd op het moment dat een site zijn oorspronkelijke functie verloor en leeg kwam te staan. Soms diende de bescherming als laatste strohalm, vanuit de hoop dat de bescherming kon leiden tot herstel en opwaardering van een verwaarloosde site. Dat is echter niet altijd gelukt, waardoor er vandaag ook sommige zwaar gehavende sites bescherming genieten.
- Er komen vandaag nog steeds industriële gebouwen en sites leeg te staan, denk bijvoorbeeld aan de recente beslissing om treinstations te sluiten. Het is belangrijk om nu te bepalen welke onroerende goederen we willen bewaren, op een moment dat ze zich nog in een degelijke bouwfysische staat bevinden.
- Industrieel erfgoed werd de voorbije decennia in hoofdzaak ad hoc beschermd, inspeland op opportuniteiten. De kans is dus groot dat het huidige beschermde pakket niet representatief is: enerzijds werden er in het verleden wellicht zaken beschermd die niet beantwoorden aan de hedendaagse selectiecriteria, anderzijds zijn er erg waardevolle sites door de mazen van het net geglipt.
- De installaties en uitrusting van industriële sites zijn vaak onlosmakelijk verbonden met het gebouw. Het principe van de industrieel-archeologische waarde is dat het productieproces leesbaar is gebleven. We moeten evalueren voor welke industriële gebouwen de inboedel bepalend is voor de erfgoedwaarde, om daar maximaal op in te zetten. In de andere gevallen kunnen we er flexibeler mee omspringen.
- Industriële gebouwen hebben vaak zware draagstructuren, grote overspanningen en neutrale architectuur. Daardoor hebben ze een zeer groot potentieel voor herbestemmingen.

pagina 41 van 87

5.2.1.3 Risico's

- Industrieel erfgoed kreeg aanvankelijk weinig aandacht in de inventarisatiecampagnes. Het thema ontbreekt haast volledig in de inventarissen uit de jaren 1970 en 1980.
- Er bestaan vrijwilligersverenigingen waarvan de werking is toegespitst op industrieel erfgoed en die de materiële restanten binnen dit thema in kaart proberen te brengen, maar het is niet eenvoudig om hun gegevens op uniforme wijze te verzamelen en te structureren.

5.2.2 Kerken

Het thema 'parochiekerken' bestaat uit beschermde (delen van) parochiekerken, doorgaans vrijstaande gebouwen in het centrum van een stad, dorp, gehucht of stadswijk. Een kerk wordt gedefinieerd als een religieus gebouw waar gelovigen samenkomen om de liturgie/eucharistie te vieren. Een parochiekerk is een kerk waar de openbare eredienst wordt gehouden voor de gelovigen van een parochie. Ook decanale kerken zijn hier opgenomen, net als grote kapellen die strikt genomen niet de functie van parochiekerk had, maar die architecturaal wel sterk gelijkaardig zijn.⁵¹ Op enkele protestantse en orthodoxe gebouwen na zijn alle kerken in Vlaanderen katholiek van aard. Vlaanderen telt vandaag meer dan 1.000 beschermde parochiekerken.

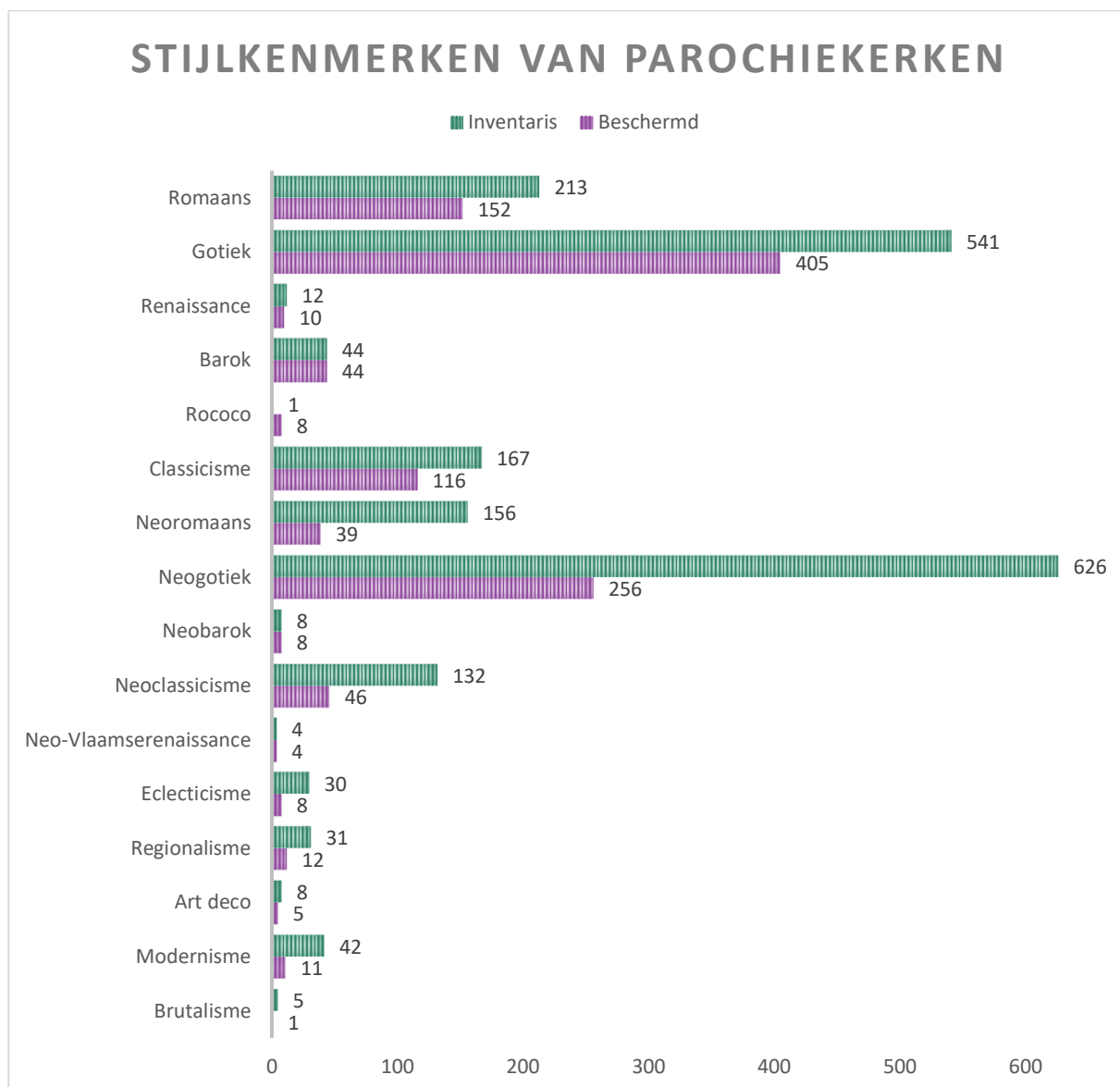
⁵¹ Inclusief kathedralen, basilieken, bedevaartkerken.

- Bij de categorie 'interieurelementen' bleef de bescherming beperkt tot één roerend goed binnen het kerkgebouw, bijvoorbeeld een orgel, een retabel of een doopvont. De rest van de kerk wordt dus niet gevat door de bescherming.
- In de tweede categorie is slechts een deel van het kerkgebouw beschermd, bijvoorbeeld de toren, het koor of het schip. Vaak gaat het om vroege beschermingen (uit de jaren 1930-1970), toen latere, vaak negentiende-eeuwse toevoegingen nog werden beschouwd als verstoringen.
- De derde categorie bestaat uit kerken waarvan het volledige gebouw beschermd is, inclusief het interieur, maar zonder de directe omgeving.
- In de vierde categorie zitten de kerken waarvan de bescherming maximaal werd ingevuld: het volledige gebouw, het interieur en de directe omgeving (bijvoorbeeld een kerkhof, plein of tuin).

Volgende items maken geen deel uit van het thema ‘parochiekerken’:

De voorbije twintig jaar werden er enkele thematische inventarisatie- en beschermingsprojecten uitgewerkt met betrekking tot kerken. Over 'kerken in neostijlen' verscheen een publicatie voor het ganse Vlaamse grondgebied, maar uit dit onderzoek volgde slechts in beperkte mate beschermingen. Ook de snelinventarisatie van twintigste-eeuwse kerken werd niet doorvertaald in beschermingen. Ten slotte beschikken we over een gedetailleerd overzicht van historische orgels.

5.2.2.2 Stijlkenmerken van parochiekerken

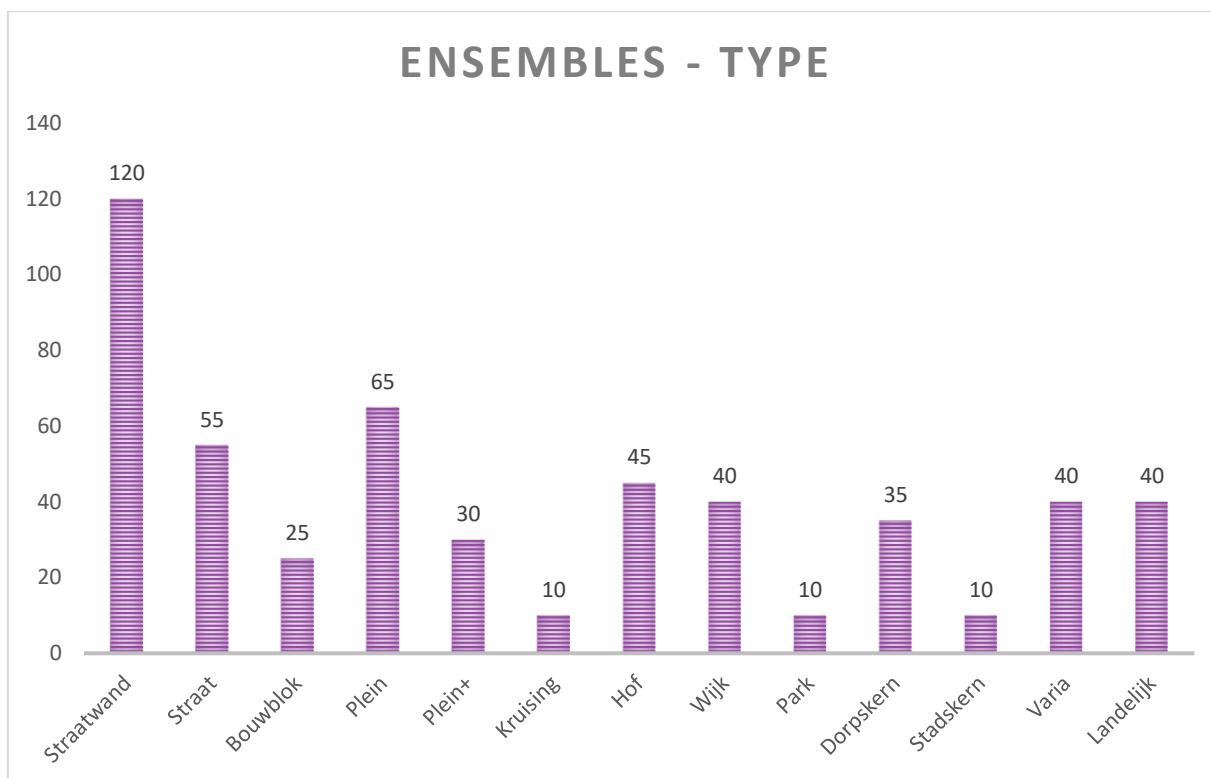

Vlaanderen telt 844 parochiekerken waarvan (een deel van) het gebouw beschermd werd, tegenover 1760 parochiekerken in de Inventaris Onroerend Erfgoed.⁵² Aan 755 van de beschermde kerken zijn één of meerdere beschermingen gekoppeld waaraan minstens één stilistische thesaurusterm werd toegekend. Voor tien procent van de beschermde kerken bevat de Inventaris Onroerend Erfgoed geen indicatie van de bouwstijl. Aan ongeveer de helft van deze 755 kerken werd meer dan één stijlkenmerk toegekend, meestal combinaties romaans en gotisch, of tussen een oudere stijl en zijn neo-variant (bijvoorbeeld gotisch en neogotisch). Voor de parochiekerken op de Inventaris Onroerend Erfgoed zijn de resultaten gelijkaardig: 357 parochiekerken zonder stijlkenmerk, 509 met meer dan één stijlkenmerk, de rest met één stijlkenmerk.

⁵² Dus exclusief de kerken waarvan de bescherming beperkt bleef tot een interieurelement (bv orgel, doopvont, ...); exclusief de begijnhof-, abdij- en kloosterkerken; en exclusief de kerken die louter beschermd werden als deel van een stedenbouwkundig ensemble.

5.2.2.3 Waarom prioriteit?

5.2.3 Stedenbouwkundige ensembles

Het thema 'stedenbouwkundige ensembles' bestaat uit clusters van gebouwen waarvan de erfgoedwaarde het belang van de individuele gebouwen en constructies overstijgt, eventueel met bijgebouwen en omgevende bestanddelen, zoals tuinen, parken, beplantingen, waterlopen, straatmeubilair, bruggen, muren, wegen, straten of pleinen.⁵³ Deze ensembles werden doelbewust als één geheel beschermd. De erfgoedwaarden schuilen voornamelijk in de historische en visuele samenhang van de verschillende bouwkundige en landschappelijke elementen. Kenmerkend voor veel stedenbouwkundige ensembles is dat er binnen het beschermde gebied naast individueel beschermde monumenten ook gebouwen en gebieden kunnen voorkomen die op zichzelf minder erfgoedwaarde hebben.

We onderscheiden de volgende types:

- Gevelwand = de bescherming omvat één zijde van een straat⁵⁴
- Straat = de bescherming omvat beide zijdes van een straat⁵⁵
- Bouwblok = de bescherming omvat meerdere gebouwen, die aan elkaar grenzen via de zij- of achtergevels
- Plein = de bescherming omvat een plein met de aangrenzende gevelwanden
- Plein+ = de bescherming omvat een plein met de aangrenzende gevelwanden, inclusief de gevels aan één of enkele op het plein uitmondende straten

⁵³ Bij de cijfers in deze grafiek maken we abstractie van “homogene duo’s en trio’s” – twee of drie aangrenzende woningen in dezelfde stijl. Deze groep van 145 erfgoeditems onderzoeken we niet als deel van het thema ‘stedenbouwkundige ensembles’, maar samen met individuele woningen in dezelfde stijl.

⁵⁴ Uitzonderlijk met één huis of enkele huizen van de overzijde of van een aangrenzende straat.

⁵⁵ Uitzonderlijk met één huis of enkele huizen van een aangrenzende straat.

- Kruising = de bescherming omvat de gebouwen grenzend aan twee of meer straten die elkaar kruisen
- Hof = de bescherming omvat kleinschalige woningen rond een binnenplein, meestal in de stad, vaak gelegen achter andere bebouwing, en eventueel met een nauwe toegangssteeg)
- Park = de bescherming omvat meerdere gebouwen en klein erfgoed in een aangelegd park
- Wijk = de bescherming omvat een volledige wijk
- Dorpskern = de bescherming omvat de volledige of minstens een groot deel van een dorpskern
- Stadskern = de bescherming omvat de volledige of minstens een groot deel van een stadskern
- Landelijk = de bescherming omvat sterk verspreide bebouwing, met hoofdzakelijk open ruimte
- Varia = de bescherming heeft een atypische afbakening, bijvoorbeeld meerdere aangrenzende straten, of twee pleinen met een verbindende straat

Deze stedenbouwkundige ensembles hebben we onderverdeeld in vier subthema's:

- 95 beschermde ensembles binnen de historische stadskern van **middelgrote historische steden** als Aalst, Tienen, Tongeren, en Lier

In historische steden, meestal binnen de contouren van de voormalige stadsomwalling, bevinden zich relatief veel stedenbouwkundige ensembles met erfgoedwaarde. Soms zijn die historische kernen beschermd op basis van één bescherming met een uitgestrekte afbakening, zoals bijvoorbeeld in Lokeren, Eeklo en Zoutleeuw. Soms worden verschillende delen van de stad gevat door afzonderlijke beschermingen, zoals in Lier, Blankenberge en Dendermonde. Los van de keuzes die in het verleden werden gemaakt over de afbakening van deze beschermingen, wordt de erfgoedwaarde van deze stadscentra best onderzocht als één geheel, omdat de verschillende pleinen, straten, gebouwen en onbebouwde percelen onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. De kernen als geheel zijn zelden homogeen, maar net die gelaagdheid is interessant als getuige van de historische evolutie van de ruimte en het stedelijk weefsel.

- 90 beschermde ensembles binnen de historische stadskern van de **vijf kunststeden** (Antwerpen, Gent, Brugge, Mechelen en Leuven)

De aanpak van de vijf kunststeden lijkt sterk op die van middelgrote historische steden, met die nuance dat a) de aantallen waardevol onroerend erfgoed binnen deze historische stadskernen groter zijn vanwege hun grotere oppervlaktes, en b) deze steden beschikken over sterk uitgebouwde, eigen erfgoeddiensten, waar een intense samenwerking tussen Vlaamse overheid en lokaal bestuur noodzakelijk is.

- 240 beschermde **dorpskernen** en gehuchten

In dorpen en gehuchten bevinden zich traditioneel een centraal gelegen kerk, een abdij, een kasteel en/of een plein, met daarrond woonhuizen en andere types van gebouwen, zoals scholen, stations, gemeentehuizen, pastorieën, cultuurinfrastructuur en winkels. Deze gebouwen worden doorgaans gekenmerkt door vrij sobere, eenvoudige dorpsarchitectuur. Net als stadscentra zijn sommige dorpskernen sterk volgebouwd, zoals Oudegem, Overijse, Watou en Heist-op-den-Berg. Daarnaast is bij veel beschermde dorpen en gehuchten ook het kleinschalige en open karakter van belang.

- 105 beschermde **collectieve ensembles**

5.2.3.1 Beschermingsgeschiedenis

Toen het in 1931 mogelijk werd om bouwkundig erfgoed wettelijk te ‘rangschikken’, vertaalde die interesse in ensembles zich echter niet onmiddellijk in beschermingen. In de periode 1931-1970 werden er slechts 24 stedenbouwkundige ensembles gerangschikt, waarvan 16 begijnhoven en godshuizen. Dat is vreemd, aangezien de bescherming van groepen van gebouwen onder het statuut ‘landschap’ volgens een advies van de Raad van State uit 1954 wel degelijk toegelaten was. Het is ook niet zo dat de leden van de KCML plotsklaps hun mening over de erfgoedwaarde van dit type erfgoed hadden herzien. De bevoegde minister had om budgettaire redenen beslist dat er enkel nog religieuze en publieke domeinen gerangschikt mochten worden. Daar komt nog bij dat de procedure voor de rangschikking van een (stads)landschap veel complexer was dan die van één gebouw. Ten slotte gaf de wetgever geen kant-en-klare definities van de begrippen ‘monument’ en ‘landschap’, wat tot verwarring leidde bij het gebruik van de statuten. Illustratief voor het gebrek aan een coherente aanpak is dat sommige begijnhoven beschermd werden als monument, zoals dat van Kortrijk, Hasselt, Oudenaarde en Tienen; sommige als landschap, zoals dat van Dendermonde; sommigen tegelijk als monument én als landschap, zoals dat van Turnhout, Diest, Gent en Lier.

Op het Europese niveau kwam in de jaren 1960 een interessante kruisbestuiving op gang. In Frankrijk, Engeland, Italië en Nederland werden respectievelijk de noties gelanceerd van *des secteurs sauvegardés*, *conservation areas*, *zone a carattere storico, ambientale, paesistico*, ‘stads- en dorpsgezichten’. Ook in Vlaanderen leidden deze ontwikkelingen met enige vertraging tot de introductie van het statuut ‘stads- en dorpsgezicht’ in de Monumentenwet van 1976. De Vlaamse beleidsmakers hadden actief gezocht naar wetenschappelijke input. Zo gaven twee opeenvolgende ministers van Nederlandse Cultuur de opdracht aan studiebureaus om voorstudies uit voeren over ‘stedelijke landschappen’. Uit beide projecten volgden casestudies over de bescherming van

⁵⁶ Zie ook Jelle Lisson, 'Onroerend erfgoed, van verliezen tot 'bevriezen'. De bescherming van historische stads- en dorpskernen in Vlaanderen (19de-21ste eeuw)', in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 99 (2021), p. 497-528.

Het nieuwe statuut leidde echter ook tot problemen. Ten eerste werd het statuut frequent gebruikt voor erfgoed dat strikt genomen niet aan de definitie beantwoordde, omdat het geen 'groepering' van gebouwen betrof, maar de bescherming van de omgeving van één monument. Tussen 1977 en 2013 werd het statuut bijvoorbeeld aangewend voor de bescherming van de omgeving van ongeveer 350 individuele hoeves, 180 kastelen, landhuizen en donjons, 150 molens, 75 kerken, en 40 kloosters en abdijen. Alleen al voor deze typologieën gaat het dus om meer dan de helft van alle meer dan 1500 beschermingen onder het statuut 'stads- of dorpsgezichten' in deze periode. Een tweede probleem was de keuze tussen de statuten 'landschap' en 'stads- of dorpsgezicht'. Op termijn nam het statuut 'stads- of dorpsgezicht' grotendeels de plaats in van het statuut 'landschappen' voor de bescherming van bouwkundig erfgoed, maar die evolutie ging soms ook te ver. Tussen 1977 en 2013 werd er bijvoorbeeld een tiental gebieden beschermd als stads- of dorpsgezicht die eigenlijk zuiver landschappelijke erfgoedwaarde hadden. Beide praktijken werden expliciet veroordeeld door de Raad van State in 1985. Een derde probleem was de veelvuldige bescherming als monument van stedenbouwkundige ensembles die eigenlijk beantwoordden aan de definitie van een stads- of dorpsgezicht. De redenen voor het oneigenlijke gebruik van beschermingsstatuten waren velerlei, bijvoorbeeld om langere procedures te ontlopen of om het beschermde goed recht te geven op financiële steun.

5.2.3.2 Waarom prioriteit?

- Stedenbouwkundige ensembles werden op grote schaal beschermd sinds de jaren 1970, maar de focus lag lange tijd op kwantiteit, op een snelle toename van het aantal beschermde stads- en dorpsgezichten. In de periode 1980-1985 werden er bijvoorbeeld meer dan 125 stedenbouwkundige ensembles beschermd als stads- of dorpsgezicht, waaronder erg ruime afbakeningen zoals de kernen van Zottegem, Waasmunster, Zoutleeuw en Grimbergen. Er was

2021

weinig tijd voor een zorgvuldig afweging van de erfgoedwaarde van elk ensemble. De erfgoedwaarde van sommige beschermde stedenbouwkundige ensembles voldoet daardoor niet aan de hedendaagse selectiecriteria.

- Een neveneffect van het ad-hocbeschermingsbeleid in het verleden is dat een aantal evident waardevolle stedenbouwkundige ensembles vandaag nog geen bescherming genieten, zoals de Grote Markt van de steden Antwerpen, Ieper en Sint-Truiden. Recent werd bijvoorbeeld het centrum van Nieuwpoort nog voorgesteld voor bescherming via een ad-hoc-vraag.
- Binnen de beschermde afbakening bevinden zich ook gebouwen met minder uitgesproken of zelfs geen erfgoedwaarde. In het verleden werd er niet altijd even zorgvuldig omgesprongen met toelatingen voor verbouwingen en nieuwbouw in deze beschermde ensembles, en ook vandaag is de druk op de ruimte er groot. We moeten een overkoepelende visie ontwikkelen om de omgang met toelatingen voor dit type beschermde, maar minder waardevolle onroerende goederen op elkaar af te stemmen.

Organisatorisch

- De omvang van deze beschermingen laat geen snelle desktopanalyse toe. Niet alleen bestaat het pakket uit bijna vijfhonderd ensembles, sommige van die ensembles tellen bovendien honderden gebouwen.
- De precieze erfgoedwaarde van een beschermd stedenbouwkundig ensemble is zelden duidelijk omschreven in beschermingsdossiers en -besluiten. De nadruk ligt op de bebouwing, al te vaak beperkt tot een summiere algemene beschrijving van de meest markante gebouwen. Dat bemoeilijkt het beheer van deze beschermingen.
- De erfgoedwaarde van een stedenbouwkundig ensemble gaat verder dan een louter objectmatige blik. De bescherming beoogt het behoud van bijvoorbeeld de onderlinge samenhang tussen meerdere gebouwen en hun omgeving, de schaal, het stratenpatroon en de types van bouwkundig en landschappelijk erfgoed die voorkomen binnen de beschermde afbakening.

Juridisch

- Sommige stedenbouwkundige ensembles zijn beschermd als stads- of dorpsgezicht, anderen als cultuurhistorisch landschap, nog anderen als monument. Ook combinaties van verschillende statuten komen regelmatig voor. Bij elk van deze statuten horen verschillende rechten en plichten. Het is belangrijk voor de rechtszekerheid dat er een uniforme aanpak komt: een gelijk juridisch statuut voor gelijkaardig onroerend erfgoed.
- De toelatingsplichten en rechtsgevolgen van beschermde 'stads- of dorpsgezichten' zijn de voorbije decennia regelmatig gewijzigd. Vandaag ligt de focus op het behoud van de erfgoedwaarde, maar in het verleden was het de expliciete bedoeling om de bescherming ook vat te laten hebben op panden zonder erfgoedwaarde. De oorspronkelijke doelstelling wijkt dus af van de hedendaagse visie op de reikwijdte van een beschermd stedenbouwkundig ensemble.
- Er bestaat ontevredenheid over de meldingsplicht in beschermde 'stads- of dorpsgezichten'. Het lokale bestuur moet oordelen of een stedenbouwkundige vergunningsaanvraag impact heeft op de erfgoedwaarde. Als dat het geval is, moet advies van het agentschap Onroerend Erfgoed worden ingewonnen. Erkende Onroerenderfgoedgemeenten kunnen dat advies zelf

Beschermde stedenbouwkundige ensembles bevinden zich op de scheidingslijn tussen de onroerenderfgoedregelgeving en de regelgeving Ruimtelijke Ordening: beide domeinen behandelen vanuit verschillende perspectieven eenzelfde gebied. Dat zorgt soms voor onduidelijkheden en tegenstrijdigheden. Hoe verhouden ze zich tot Gewestplannen, Bijzondere Plannen van Aanleg en Ruimtelijke Uitvoeringsplannen? En kunnen deze instrumenten ingeschakeld worden om het behoud van onroerend erfgoed te verbeteren?

De problematiek is brandend actueel, gezien de ruimtelijke druk op woonkernen in het kader van kernversterking (Beleidsplan Ruimte Vlaanderen). We moeten nu bepalen welke waardevolle kernen we willen bewaren.

Beschermde ensembles dragen veruit het meeste bij aan de kwaliteit van de leefomgeving. Alle burgers kunnen ervan genieten. Dit thema heeft dus met ruime voorsprong het meeste impact op de samenleving.

Voor de evaluatie van het pakket beschermde stedenbouwkundige ensembles is een aparte aanpak nodig. Ten eerste kan een evaluatie niet gebeuren via een snelle screening, omwille van de omvang van de beschermde ensembles en de focus op de onderlinge samenhang van individuele elementen. Ten tweede doen zich bij dit soort beschermd erfgoed ook andere, meer beheersmatige problemen voor, die andere, meer beleidsmatige oplossingen vereisen. We moeten dus niet alleen de erfgoedwaarde evalueren, maar ook de beschermingsinstrumenten, de wijze waarop ze worden toegepast en de verhouding tot andere beleidsdomeinen en -instrumenten. Zonder deze extra stappen zal een evaluatie niet tot de gewenste resultaten leiden, omdat verdere degradatie nog steeds mogelijk blijft.

- Het fundamentele verschil tussen een individueel gebouw en een stedenbouwkundige ensemble is de schaal. Bij een ensemble is de relatie tussen verschillende, op het eerste gezicht misschien op zichzelf staande onroerende goederen cruciaal. Markante gebouwen kunnen belangrijk zijn als blikvanger, maar de erfgoedwaardering focust in de eerste plaats op overkoepelende elementen zoals ritmiek, afwerking, materiaalgebruik, frequent voorkomende stijlen en gebouwentypes, percellering, stratenpatroon, groen- en straataanleg, blauwe dooradering en zichtassen. Die nadruk op de samenhang heeft ook impact op de beoordeling van de erfgoedwaarde, aangezien niet elk gebouw van uitzonderlijke kwaliteit moet zijn om in aanmerking te komen voor bescherming. Bovendien heeft een te lakse omgang met vergunningsaanvragen in het verleden er toe geleid dat de erfgoedwaarde van verscheidene ensembles er vandaag sterk op achteruit is gegaan. Recente projecten waarbij beschermde stedenbouwkundige ensembles opnieuw in kaart werden gebracht, kunnen dienen als

inspiratie voor de concrete uitwerking van de evaluatie van andere ensembles (Zoutleeuw, Zottegem, Wezemaal).

- Visievorming

De initieel eerder stedenbouwkundige invalshoek – en bijgevolg de mix van waardevolle en minder waardevolle onroerende goederen binnen de beschermde afbakening – maakt deze ensembles moeilijk beheerbaar. Daarom moeten we niet alleen de erfgoedwaarde evalueren, maar ook een algemene visie ontwikkelen over wat we precies willen bereiken met deze beschermingen. We moeten met andere woorden nadenken, samen met andere actoren in de onroenderfgoedsector en misschien zelfs de brede bevolking, over de doelstellingen van de bescherming van een stedenbouwkundige ensemble. In welke mate moet elke gevel, elke boom, elke straat bewaard worden? Wat beschouwen we als kwalitatieve verbouwingen of nieuwbouw? Is het wenselijk om ook interieurs deel te laten uitmaken van de bescherming, om te vermijden dat ensembles verworden tot een publiek decor terwijl de achterliggende structuren met erfgoedwaarde eroderen en finaal verdwijnen? Is sloop soms toch een optie, om ruimte te bieden aan nieuwe ruimtelijke projecten?

- Bevoegde overheid

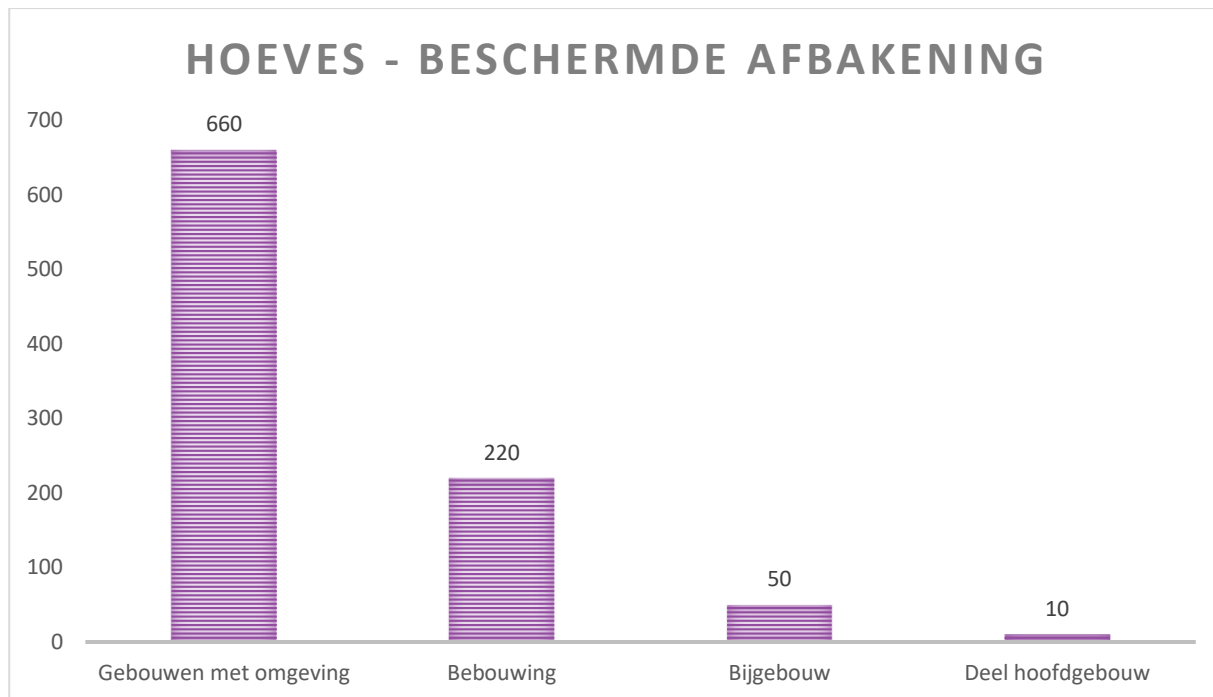
Het beheer van beschermde stedenbouwkundige ensembles is vandaag niet altijd even eenvoudig. Beschermen is een bevoegdheid van de Vlaamse overheid; inventariseren is aan de lokale besturen, en de vergunningverlening is gesplitst afhankelijk van zowel het beschermingsstatuut als de rol van de gemeente (erkende Onroerenderfgoedgemeente of niet). Dat is verwarrend, voor de burgers, voor de lokale besturen en voor de Vlaamse administraties. Als niet iedereen weet wie precies bevoegd is, is de kans groot dat het onroerend erfgoed het slachtoffer is. Idealiter onderzoeken we dus ook beheers- en beleidskwesties, zoals de meldingsplicht.

- Instrumentarium

Stedenbouwkundige ensembles werden zoals gezegd frequent onder verschillende statuten beschermd zijn. Daardoor zijn er afwijkende rechtsgevolgen van toepassing voor gelijkaardig of zelfs identiek onroerend erfgoed. We moeten dus niet alleen kijken naar de erfgoedwaarde van ensembles an sich, maar ook onderzoeken hoe we die historisch gegroeide juridische ongelijkheid kunnen stroomlijnen. Mogelijke oplossingen kunnen aanpassingen van de beschermingsstatuten zelf zijn, van de procedures tot de rechtsgevolgen, maar tegelijk loont het de moeite om te kijken naar instrumenten die gemeentebesturen vandaag al in handen hebben op basis van de regelgeving Ruimtelijke Ordening, zoals (thematische) RUP's en stedenbouwkundige verordeningen. Met andere woorden, welke juridische hebben we nodig om het behoud van waardevolle stedenbouwkundige ensembles te garanderen, en welke bestaande instrumenten sluiten daar het best bij aan?

5.2.4 Hoeves

Hoeves getuigen van de agrarische geschiedenis van Vlaanderen. Zij bestaan doorgaans uit een boerenwoning, bijgebouwen en bijhorend erf met beplantingen en eventueel het aangrenzende landbouwareaal. Soms werden onderdelen van hoeves afzonderlijk beschermd, met name schuren en boerenwoningen. Hoeves kunnen onderscheiden worden naar functie (bijvoorbeeld abdij-, kasteel- en kloosterhoeves) of naar vorm (gesloten, langgestrekt of met losse bestanddelen). Vlaanderen telt vandaag ongeveer 940 beschermde hoeves.

- categorie 1: het volledige domein is beschermd, dus de gebouwen én de onbebouwde omgeving (erf, tuin, eventueel ook het omliggende landbouwareaal);
- categorie 2: de bescherming blijft beperkt tot de bebouwing op het hoevedomein (het woonhuis, eventueel inclusief bijgebouwen);
- categorie 3: de bescherming blijft beperkt tot één bijgebouw op het hoevedomein (bijvoorbeeld een bakhuis, duivenkot, schuur of stal).
- Categorie 4: de bescherming blijft beperkt tot een deel van het hoofgebouw

5.2.4.1 Beschermingsgeschiedenis

Vóór het jaar 1970 was de interesse in agrarisch erfgoed behoorlijk klein: twaalf beschermde hoeves met een bouwdatum tussen de vijftiende en de achttiende eeuw. De kentering begon in de jaren 1970. Deze trend was politiek geïnspireerd, aansluitend bij 'het jaar van het dorp' in 1978, een nationale voorlichtingscampagne om de eigenheid en het belang van het platteland in de verf te zetten ten tijde van gemeentefusies, industrialisering en bouwwoede. Deze campagne was een samenwerking tussen de kabinetten van de christendemocratische ministers van cultuur, landbouw en verkeer, niet toevallig

In de jaren 1980 zette de groei zich voort, ondanks de algemene achteruitgang van het aantal beschermingen in deze periode: bijna 200 hoeves of delen van hoeves werden beschermd. Tussen 1990 en 2005 was de toename nog forser, met meer dan 500 beschermde (delen van) hoeves. De verklaring is dezelfde als die voor de enorme groei van het aantal beschermde woningen en klein erfgoed: de toegenomen interesse voor meer bescheiden en alledaags erfgoed, buiten de grote historische steden, op hetzelfde moment dat de geografische inventarisatiecampagnes op volle toeren draaiden en de kennis over het lokaal bouwkundig erfgoed toenam.

5.2.4.2 Waarom prioriteit?

had om budgettaire redenen beslist dat er enkel nog religieuze en publieke domeinen gerangschikt mochten worden. Landgoederen, die doorgaans in privéhanden waren, vielen daardoor uit de boot.

De Tweede Wereldoorlog zorgde voor een kentering, om twee redenen. Ten eerste was er een uitzondering voorzien op de beleidskeuze om enkel nog kerken en publieke domeinen te rangschikken op voorwaarde dat de eigenaars afzagen van hun recht op subsidies en schadevergoedingen. Die afwijking werd plots aantrekkelijker, vanuit de hoop dat een wettelijke bescherming het landgoed zou vrijwaren van plunderingen of confiscaties. Ten tweede waren de politici uitgeweken naar het Verenigd Koninkrijk, waardoor de KCML minder gebonden was door politieke beleidskeuzes. Van 1940 tot 1969 tellen we 50 beschermde (delen van) landgoederen, op een totaal van ongeveer 700 beschermde erfgoeditems. In absolute cijfers ging het nog steeds om bescheiden aantallen, maar het aandeel in het totaal nam dus wel gevoelig toe.

Vanaf de jaren 1970 liep de evolutie van het aantal nieuwe beschermingen van domeinen gelijke tred met de algemene schommelingen: grote aantallen beschermde erfgoeditems aan het begin van de jaren 1980, in de tweede helft van de jaren 1990 en het begin van de jaren 2000; lagere cijfers aan het begin van de jaren 1970 en het einde van de jaren 1990; en een absoluut dieptepunt aan het einde van de jaren 1980. Opmerkelijk zijn de provinciale verschillen in deze periode: telkens ongeveer 120 beschermde landgoederen in de provincies Antwerpen en Oost-Vlaanderen, tegenover ongeveer 70 in de provincies Vlaams-Brabant, Limburg en West-Vlaanderen.

In 2002 gingen er thematische inventarisatie- en beschermingsprojecten van landgoederen van start in de provincies Limburg en Antwerpen, dus nog vóór minister Dirk Van Mechelen een grote thematische omwenteling in het beschermingsbeleid bepleitte. Dat leidde tot de bescherming van een veertigtal kastelen in Limburg en een twintigtal in de rand rond de stad Antwerpen. In deze periode lag de klemtoon op een snelle toename van het aantal beschermingen, waardoor de kans bestaat dat er landgoederen beschermd werden die niet voldoen aan de hedendaagse selectiecriteria. Ook in West-Vlaanderen en Oost-Vlaanderen werden enkele tientallen kastelen en landhuizen beschermd, volgend uit de geografische inventarisatiecampagnes in deze provincies. In Vlaams-Brabant volgde een twintigtal beschermingen van kastelen dan weer uit de herinventarisaties van de Vlaamse rand rond Brussel. De achterliggende factoren waren verschillend, maar uiteindelijk werden in deze periode dus in alle provincies nog erfgoeditems beschermd binnen het thema ‘landgoederen’.

5.2.5.2 Waarom prioriteit?

- De erfgoedzorg in België en Vlaanderen heeft altijd al interesse getoond in landgoederen, maar een bescherming was niet altijd eenvoudig, omwille van het private karakter van deze domeinen en de weerstand van de private eigenaars. Daardoor genieten sommige landgoederen met hoge erfgoedwaarde geen bescherming, terwijl andere met minder erfgoedwaarde wel beschermd werden.
- De bescherming van landgoederen gebeurde ofwel ad hoc, ofwel in het kader van een geografische inventarisatiecampagne. Vandaag zijn we op het punt gekomen dat we een afweging willen maken op Vlaams niveau. De kans is reëel dat een aantal beschermde landgoederen niet beantwoordt aan de hedendaagse selectiecriteria. Tijdens de Tweede

Landgoederen zijn omwille van hun omvang en lokaal belang goed vertegenwoordigd in de inventaris, met uitzondering van Vlaams-Brabant en delen van Limburg.

Deze domeinen zijn bij uitstek het type erfgoed waar bouwkundig en landschappelijke componenten hand in hand gaan. Momenteel maakt het agentschap Onroerend Erfgoed werk van een onroerenderfgoedrichtplan ‘historische landgoederen’. Het plan richt zicht op de regio Bulskampveld tussen Brugge en Gent, maar het is de bedoeling om oplossingen aan te reiken die relevant zijn voor alle landgoederen in Vlaanderen.

- De grootte van het beschermde pakket – 500 landgoederen – impliceert een grote tijdsinvestering. Daardoor is het een uitdaging om het Vlaanderen-brede referentiekader te bewaken.
- Een vergelijking met niet-beschermde landgoederen is wenselijk, maar gaat om ongeveer duizend extra te evalueren domeinen.
- De laatste jaren gaan steeds meer (nieuwe) eigenaars van landgoederen op zoek naar een zinvolle herbestemming en verdienmodellen, met twee problemen als gevolg: de indeling en het interieur van het gebouw staan een nieuwe invulling vaak in de weg; en de onbebouwde ruimte op het domein komt onder druk te staan, bijvoorbeeld omdat delen van het domein worden verkaveld. Deze elementen zijn nochtans essentieel voor de erfgoedwaarde van het domein. De erfgoedwaarde staat dus onder druk.
- De interieurs van kastelen en landhuizen zijn zelden gedetailleerd in kaart gebracht. Die kennis is nochtans nodig voor een evaluatie. De moeilijke toegang tot domeinen kan de evaluatie vertragen.
- Het toezicht op beschermde landgoederen is vaak problematisch, omdat het gaat om privédomeinen, die slechts sporadisch op de radar van het agentschap verschijnen, bijvoorbeeld bij een generatiewissel of verkoop. Voor kapitaalkrachtige eigenaars waren premies niet altijd een must, waardoor wijzigingen niet altijd werden gemeld of voor toelating werden voorgelegd.
- Momenteel loopt er een traject voor de opmaak van een onroerenderfgoedrichtplan ‘historische landgoederen’. Een evaluatie begint dus best pas wanneer de resultaten van dit traject gekend zijn.

5.2.6 Naorlogs erfgood

Tot het thema ‘naoorlogs erfgoed’ behoren alle gebouwen en hun directe omgeving die tot stand zijn gekomen na 1945. Typologisch is deze groep bijzonder divers, gaande van private gebouwen als rijwoningen, winkels, vrijstaande villa’s en bedrijven, maar ook allerlei publieke gebouwen zoals scholen, overheidsgebouwen, kerken, kapellen, zorggebouwen, universiteiten, culturele instellingen en verenigingslokalen. Ondanks de vele gebouwentypes en het groot aantal gebouwen dat uit deze periode is overgebleven, telt Vlaanderen vandaag slechts een honderdtal beschermingen van naoorlogs erfgoed.

5.2.6.1 Beschermingsgeschiedenis

In de verschillende boekdelen van de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed werd naoorlogs erfgoed aanvankelijk niet opgenomen. Pas in de jaren 2000 groeide de aandacht voor het bouwkundig erfgoed uit deze periode. De voorbije jaren werden inventarisatiecampagnes opgestart van het naoorlogs erfgoed in Gent, in Antwerpen en de Vlaamse rand, maar deze campagnes werden slechts beperkt of helemaal niet doorvertaald in beschermingen. Daarnaast werden er thematische studies gewijd aan naoorlogse kerken en aan de oeuvres van toonaangevende architecten (bijvoorbeeld Renaat Braem, Léon Stynen en Willy van der Meeren). Hieruit volgden wel enkele beschermingen, maar dit gebeurde niet systematisch. Ten slotte lag ook bij het inventarisatieproject ‘sociale woningbouw’ de klemtoon op naoorlogs erfgoed, maar opnieuw zijn er geen beschermingen uit voortgevloeid.

5.2.6.2 Waarom prioriteit?

- Naoorlogs erfgoed werd slechts hoogst uitzonderlijk beschermd. Zelfs de meest unieke, meest representatieve getuigen van de recente architecturale geschiedenis van Vlaanderen genieten vandaag zelden bescherming.
- Naoorlogs erfgoed kwam amper in aanmerking voor opname in de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed. Daardoor is het een blinde vlek in onze kennis van het Vlaamse erfgoed. Recent werden er wel enkele pogingen ondernomen om aan dat hiaat te verhelpen: sociale woningbouw, architectenwoningen, de inventarisatie van naoorlogs erfgoed in de steden Gent en Antwerpen, en van de oeuvres van architecten als Renaat Braem, Léon Stynen en Willy van der Meeren.
- Het naoorlogse gebouwenpatrimonium is ongeveer 30 tot 80 jaar oud. De gebouwen worden meer en meer ingrijpend gerenoveerd of zelfs gesloopt, omwille van de hedendaagse eisen op vlak van comfort, veiligheid en duurzaamheid. We moeten nu beslissen welke gebouwen en interieurs we willen behouden.
- De inventarisatie van naoorlogs erfgoed vraagt zeer specifieke expertise. Voor lokale besturen, IOED's en erkende onroerenderfgoedgemeenten is het een enorme uitdaging om met dit type erfgoed om te gaan.
- Naoorlogs erfgoed is bij uitstek bovenlokaal, aangezien architecten, stedenbouwkundigen en opdrachtgevers zich niet lieten tegenhouden door gemeentegrenzen. Voor lokale besturen is

het dus moeilijk om vat te krijgen op het belang van een individueel gebouw binnen een oeuvre of stijl.

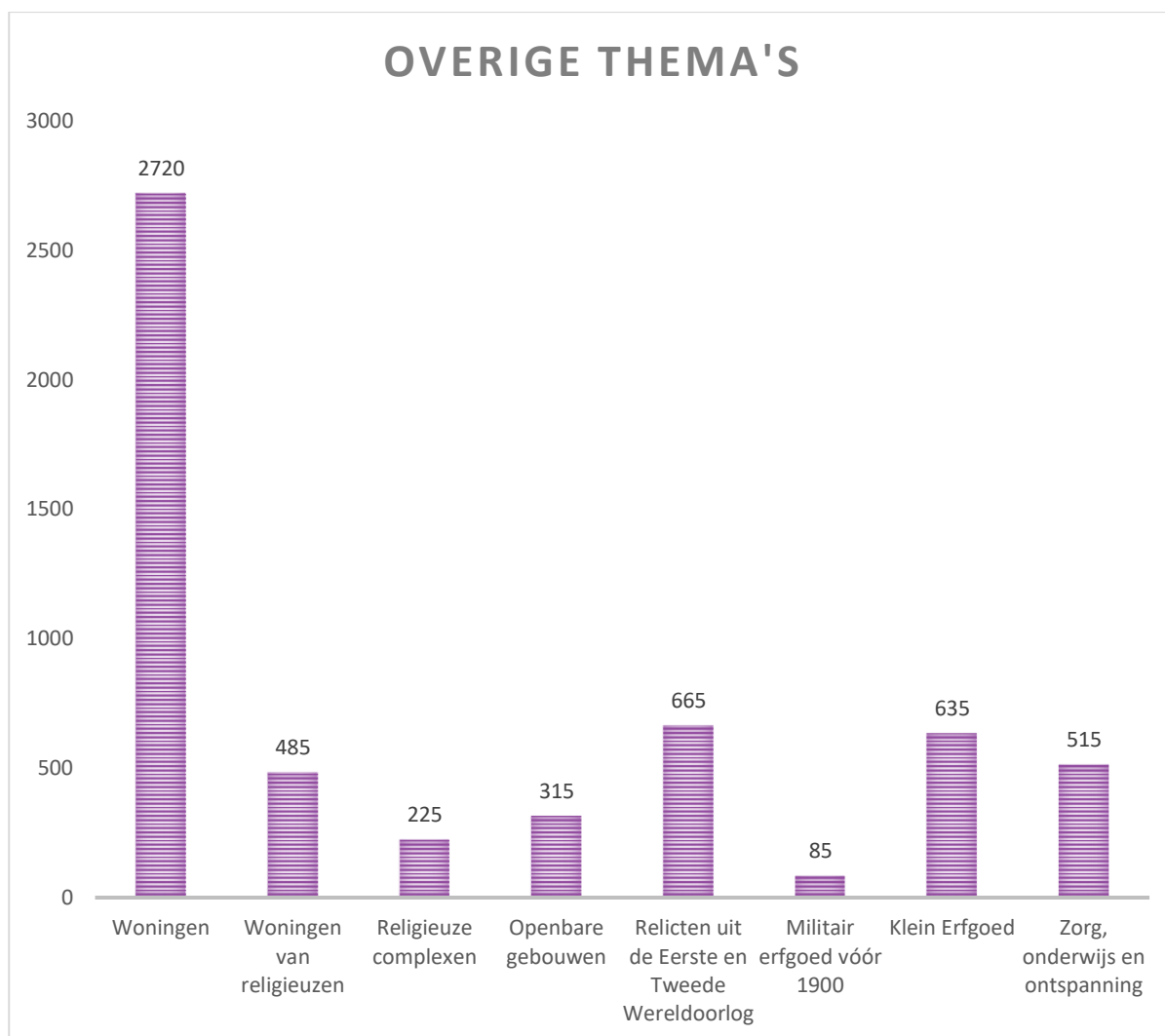
- De voorbije jaren zijn alle West-Europese landen aan een forse inhaalbeweging begonnen. In Nederland en het Verenigd Koninkrijk wordt naoorlogs erfgoed bijvoorbeeld stelselmatig in kaart gebracht sinds de jaren 2000.
- Het onderwerp leeft meer aan universiteiten, instellingen als het Vlaams Architectuurinstituut (VAI) en verenigingen als Docomomo. Daardoor bestaat er een grote hoeveelheid aan potentieel onderzoeksmateriaal (literatuur, archieven, tijdschriften, ...).

5.2.6.3 Risico's

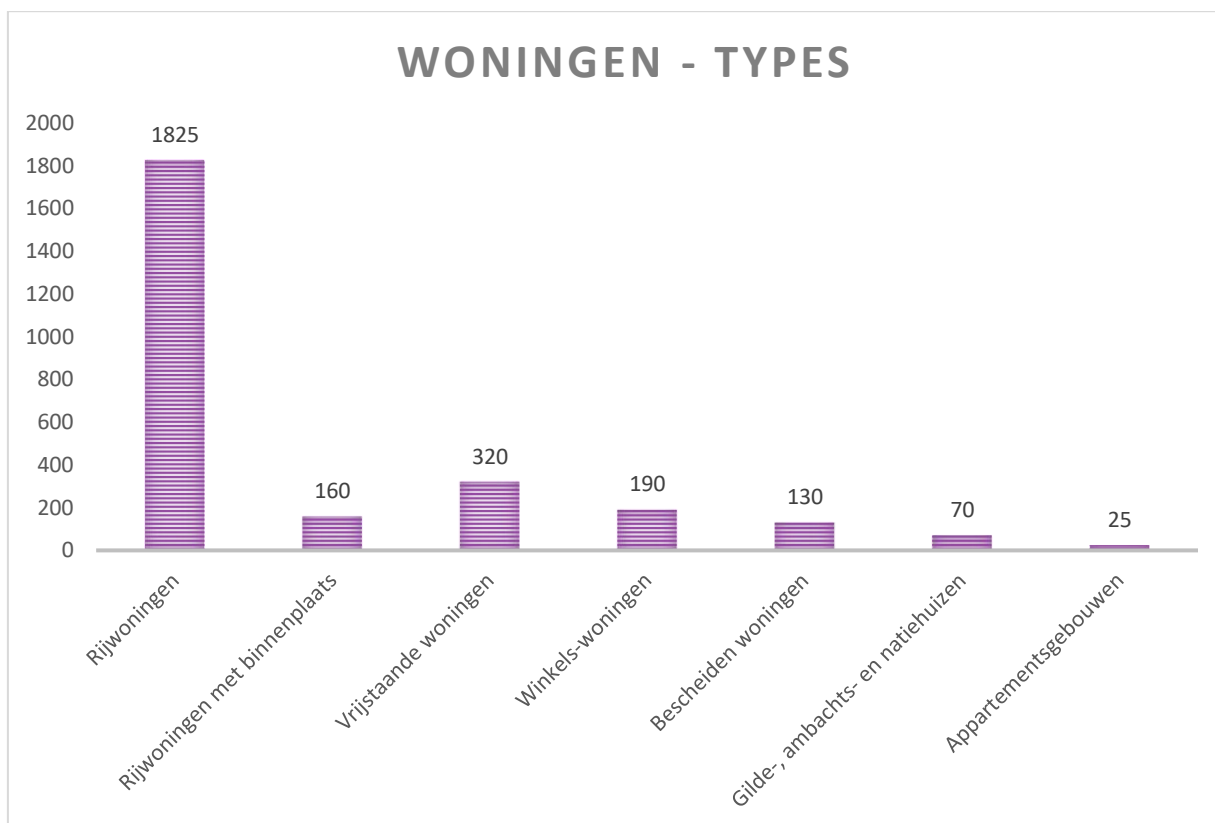
- Het is niet eenvoudig om de grote hoeveelheid aan onderzoeksmateriaal op uniforme wijze te verzamelen en te structureren.
- Onbekend is onbemand. Dit thema vraagt om sensibilisering en verduidelijking van de erfgoedwaarde van dit patrimonium.
- Bouwmaterialen en technieken die populair waren in de naoorlogse periode botsen soms op huidige duurzaamheidseisen, zoals bij betonarchitectuur. Het zal van belang zijn om naast een onderzoek naar de waardenstelling van deze architectuur ook in te zetten op onderzoek van innovatieve technieken en oplossing voor het behoud ervan.

5.3 OVERIGE THEMA'S EN SUBTHEMA'S

Per thema bespreken we kort het aantal beschermde erfgoeditems en geven we een omschrijving van de types die binnen dat thema vallen. Als er cijfers beschikbaar zijn, geven we ook verhouding tot het aantal inventarisitems binnen dit thema. Daarnaast staan we kort stil bij de beschermingsgeschiedenis en de omvang van de beschermde afbakening.

5.3.1 Woningen

Het thema 'woningen' bestaat uit gebouwen in privaat bezit, met bewoning als hoofdbestemming. Vlaanderen telt vandaag meer dan 2.700 beschermde woningen. Opgelet, dit is uitgezonderd de woningen binnen de afbakening van beschermde stedenbouwkundig ensembles; deze woningen werden niet beschermd omwille van hun individuele erfgoedwaarde, enkel omwille van hun samenhang met andere onroerende goederen.⁵⁷ Het is mogelijk om woningen typologisch verder onder te verdelen, zoals in de grafiek hierboven. Het doorslaggevend onderscheidend criterium bij de bescherming van deze woningen was echter niet het subtype, maar de bouwdatum. De periode waarin een gebouw tot stand kwam, heeft de grootste impact gehad op de mate waarin deze gebouwen in aanmerking kwamen voor bescherming.

In de jaren 1930 werden slechts vijftien woningen beschermd, hoofdzakelijk stadspaleizen en herenhuizen met een bouwdatum van vóór het jaar 1700. Een interessante uitzondering was een bescheiden dorpswoning in Harelbeke, geboortehuis van de Vlaamse componist Peter Benoit, die werd beschermd omwille van het historische belang eerder dan de architecturale waarde van het pand. De Tweede Wereldoorlog leidde tot een eerste uitbreiding van de actieradius. Van 1940 tot 1970 werd een zestigtal woningen beschermd, met als voornaamste criterium dat ze gebouwd werden vóór 1850, in stijlen als romaans, gotiek, renaissance, barok, rococo en empire. Meer dan de helft van die beschermingen vond plaats tijdens de oorlogsjaren. Na de oorlog bleef de doorbraak van deze

⁵⁷ Zie 'stedenbouwkundige ensembles'.

Vanaf de jaren 1970 zorgde een nieuwe verschuiving van de chronologische limiet, van 1850 naar 1940, ervoor dat er een heleboel extra gebouwen in aanmerking kwamen voor bescherming. Tegelijk vergrootten de geografische inventarisatiecampagnes de kennis over het lokaal bouwkundig erfgoed, voorbij de eeuwenoude woningen in de grote steden. De groei van het beschermd bestand was algemeen, maar met voorsprong het meest uitgesproken binnen het thema 'woningen'. Van 1970 tot 2005 werden er meer dan 2.000 individuele woningen beschermd, waarvan ongeveer 1.400 in de periode 1990-2005 (ongeveer een derde van het totaal aantal nieuwe beschermde erfgoeditems in deze periode).

////////////////////////////////////

STIJLKENMERKEN VAN WONINGEN

Stijlkenmerk	Frequentie
Romaans	9
Gotiek	92
Renaissance	44
Barok	171
Rococo	134
Empire	50
Classicisme	316
Neogotiek	47
Neo-Vlaamserenaissance	50
Neobarok	29
Neorococo	11
Second Empire	27
Neoclassicisme	339
Eclecticisme	175
Cottage	65
Traditioneel	415
Art Nouveau	85
Art Deco	46
Modernisme	150
Brutalisme	9

De cijfers uit de inventarisdatabank zijn ontoereikend om uitspraken te doen over de stijlenmerken van alle woningen, maar we beschikken wel over een indicatie van de onderlinge verhoudingen.

- aan 500 van deze beschermde woningen werd geen stijlenmerk toegekend (25%);
- aan 190 beschermde woningen werden meerdere stijlenmerken toegekend (10%);
- aan 1500 beschermde woningen werd één stijlenmerk toegekend (70%).

- ////////////////////////////////////

WONINGEN VAN RELIGIEUZEN

A bar chart titled 'WONINGEN VAN RELIGIEUZEN' comparing the number of homes for religious people across four categories: Pastorieën, Dekenijen, Refugehuis, and Varia. For each category, two bars are shown: 'Beschermd' (purple) and 'Inventaris' (green). The y-axis represents the number of homes, ranging from 0 to 1400. The values for each bar are explicitly labeled on top.

Categorie	Beschermd	Inventaris
Pastorieën	390	1280
Dekenijen	25	45
Refugehuis	35	60
Varia	35	120

Vlaanderen telt vandaag ongeveer 485 woningen van religieuzen en die afzonderlijk beschermd werden (dus niet als deel van een stedenbouwkundig ensemble), tegenover 1505 woningen van religieuzen in de inventarisdatabank. De beschermingsgeschiedenis van deze woningen van religieuzen loopt gelijk met die van gewone private woningen: slechts een dertigtal beschermde erfgoeditems in de periode 1930-1970, met een enorme toename vanaf de jaren 1970 als gevolg van de geografische inventarisatiecampagnes en de toegenomen aandacht voor dorpsarchitectuur.

WONINGEN VAN RELIGIEUZEN - BESCHERMDE AFBAKENING

A bar chart with a vertical y-axis ranging from 0 to 350 in increments of 50. The horizontal x-axis has three categories: 'Gebouwen met omgeving', 'Gebouw', and 'Deel van gebouw'. The bars are purple. The values for each bar are labeled on top: 305 for 'Gebouwen met omgeving', 160 for 'Gebouw', and 20 for 'Deel van gebouw'.

Categorie	Aantal
Gebouwen met omgeving	305
Gebouw	160
Deel van gebouw	20

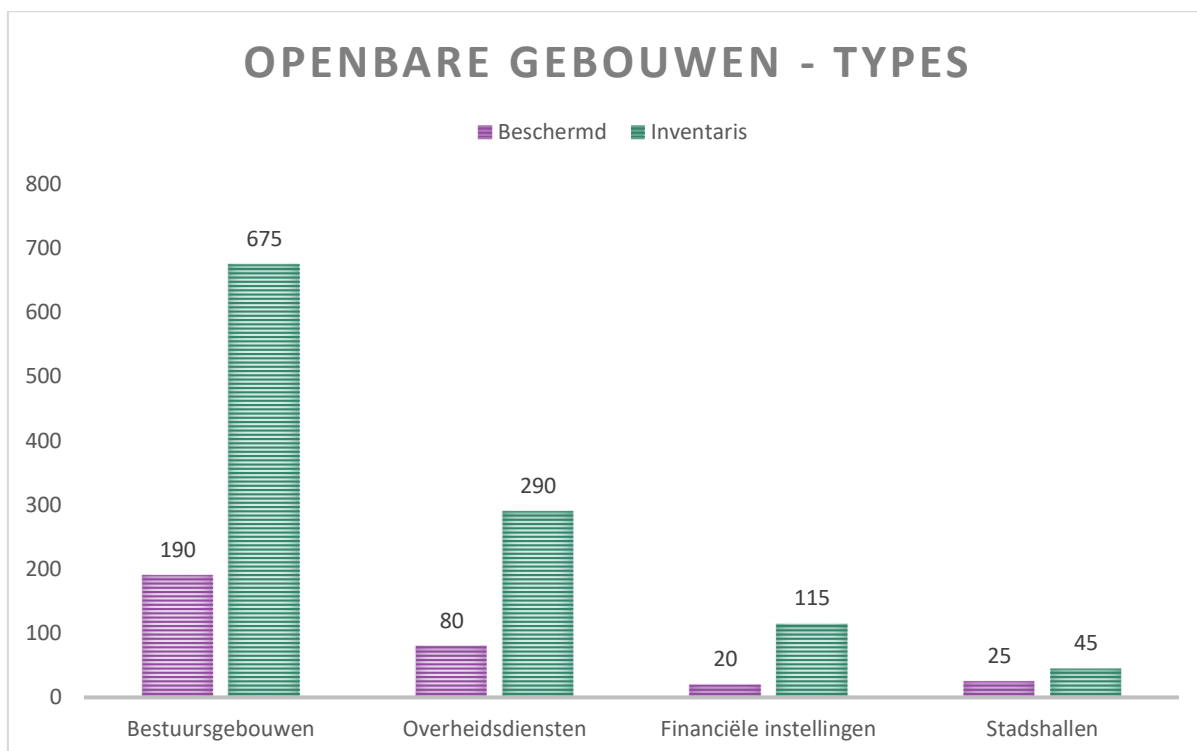
RELIGIEUZE COMPLEXEN - BESCHERMDE AFBAKENING

A bar chart titled 'RELIGIEUZE COMPLEXEN - BESCHERMDE AFBAKENING'. The vertical axis (y-axis) represents the number of complexes, ranging from 0 to 140 in increments of 20. The horizontal axis (x-axis) lists four categories of protected zoning: 'Volledige domein', 'Bebouwing', 'Hoofdgebouw', and 'Een deel van de bebouwing'. The bars are purple. The values for each bar are: 120 for 'Volledige domein', 20 for 'Bebouwing', 30 for 'Hoofdgebouw', and 55 for 'Een deel van de bebouwing'.

Beschermde Afbakening	Aantal Complexen
Volledige domein	120
Bebouwing	20
Hoofdgebouw	30
Een deel van de bebouwing	55

- categorie 1: het volledige domein is beschermd, dus de bebouwing en de onbebouwde omgeving (park, tuin);
- categorie 2: de bescherming blijft beperkt tot de bebouwing (hoofdgebouw en bijgebouwen);
- categorie 3: de bescherming blijft beperkt tot het hoofdgebouw;
- categorie 4: de bescherming blijft beperkt tot een deel van de gebouwen (bijvoorbeeld één van de vleugels, enkel de kerk, het poortgebouw, of de omheiningsmuur).

5.3.4 Openbare gebouwen

Het thema 'openbare gebouwen' bestaat uit gebouwen die publiek toegankelijk zijn en zich meestal in het centrum van een stad of dorp bevinden. We onderscheiden vier subthema's: bestuursgebouwen; overheidsdiensten, financiële instellingen en stadshallen. De meerderheid van de 'bestuursgebouwen' zijn gemeentehuizen (115) en stadhuizen en belforten (50), maar ook ongeveer 25 schepenhuisen, provinciehuizen, districtshuizen, baljuwhuizen, kasselrijhuizen en consulaten behoren tot deze categorie. Ze hebben met elkaar gemeen dat ze het bestuur (en vaak ook de administratie) van een specifiek bestuursniveau herbergen, bijvoorbeeld de 'gemeente' in het geval van een gemeentehuis, de 'provincie' in het geval van een provinciehuis. Als symbool van de macht van een overheid, meestal ook centraal gelegen, waren het vaak omvangrijke en imponerende gebouwen. Dat geldt ook voor een belfort, een versterkte toren die ofwel op zich stond, ofwel fysiek verbonden was met een stadhuis of markthal. Het belfort deed niet alleen dienst als bewaarplaats van charters, de stadsgelden en andere waardevolle bezittingen van de stad en voor het hangen van de stadsklok, maar als enige officiële gebouw van de stad werd het ook vaak gebruikt als vergaderzaal van de schepenen.

De beschermingsgeschiedenis van bestuursgebouwen lijkt op die van religieus erfgoed, in die zin dat de gebouwen al in de negentiende eeuw in de belangstelling stonden van de monumentenzorg, geheel in lijn met de beperkte focus op de oudste en meest in het oog springende architectuur. In de jaren 1930 en 1940 werd er al een vijftigtal beschermd, hoofdzakelijk stadhuizen en belforten. Een verschil met het religieus erfgoed is wel het kleinere aantal in absolute cijfers, met als voornaamste verklaring dat Vlaanderen tout court minder bestuursgebouwen telt die aan de toenmalige strenge selectiecriteria beantwoordden. Ook de toename van het aantal nieuwe beschermingen vanaf de jaren 1970 is merkbaar in dit thema, onder meer als gevolg van de verschuiving van de chronologische limiet van 1840 naar 1940 en de toegenomen interesse in meer alledaags erfgoed. In deze periode verschoof de aandacht van de eeuwenoude stadhuizen naar de meer recente, vaak negentiende- en vroeg-

Tot de categorie 'overheidsdiensten' behoren gebouwen die een specifieke dienst aanbieden die door de overheid wordt georganiseerd, zoals politie, brandweer, post, rechtspraak, gevangenissen en bergen van barmhartigheid. De 'financiële instellingen' zijn bank- en beursgebouwen. Bij de bescherming van de gebouwen in deze twee subthema's zijn er minder opvallende patronen te ontwaren. Vóór 1970 werd slechts een tiental erfgoeditems beschermd, stuk voor stuk uit de zeventiende eeuw of ouder. Tussen 1970 en 2005 gaat het om een nog steeds bescheiden aantal van 80 beschermde erfgoeditems, zoals post-, brandweer-, politie- of gerechtsgebouwen. Deze gebouwen dateren grotendeels uit de periode 1800-1914. Net als bij de bestuursgebouwen werd het ritme bepaald door de inventarisatiecampagnes, met hoogstens enkele beschermingen per jaar. Na 2004 is de daling nog meer uitgesproken, met slechts een tiental beschermde erfgoeditems, waarvan de helft in de provincie West-Vlaanderen, volgend uit de geografische inventarisatiecampagnes. Aan geen enkel type gebouwen binnen de subthema's 'overheidsdiensten' of 'financiële instellingen' werd een thematisch inventarisatie- en beschermingsproject gewijd. De bescherming van deze gebouwen gebeurde dus sporadisch, op het ritme van de geografische inventarisatiecampagnes, en met de bouwdatum en de stilistische kenmerken als voornaamste selectiecriteria.

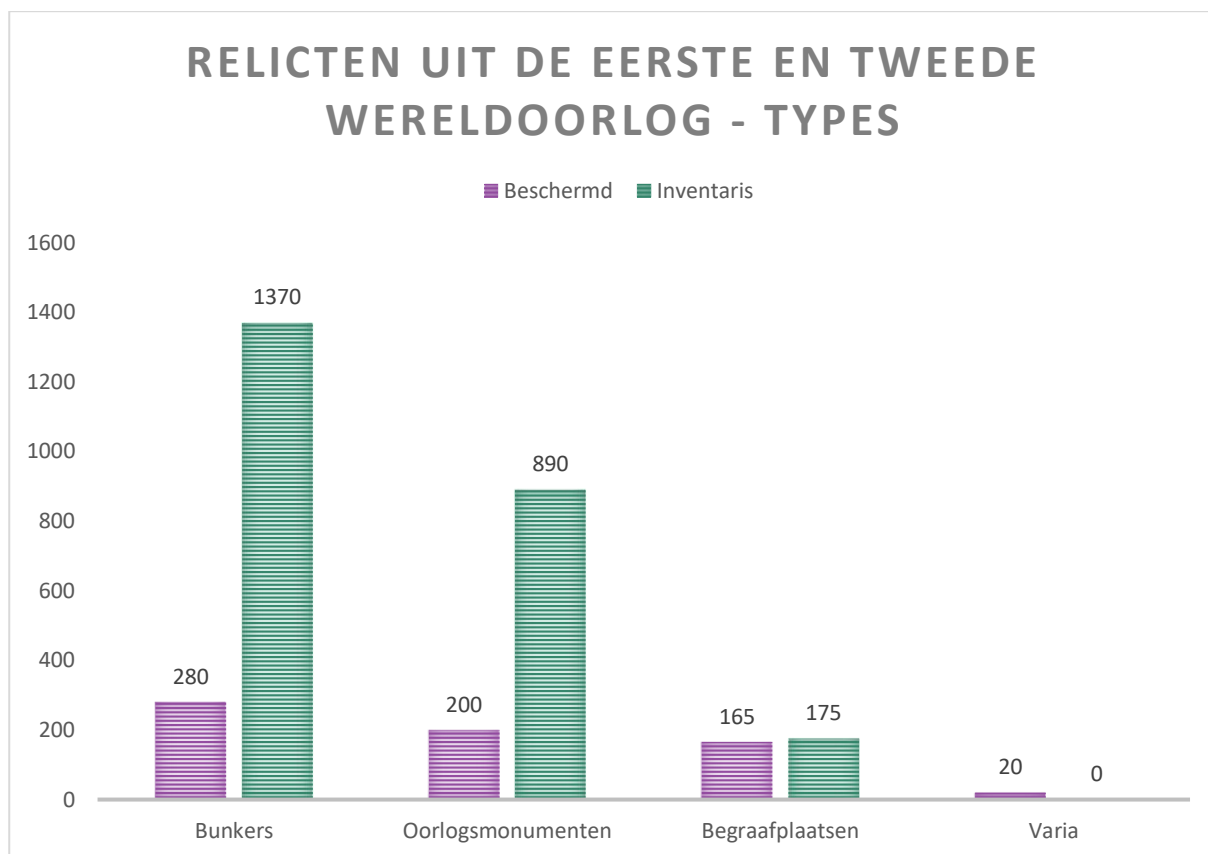
OPENBARE GEBOUWEN - BESCHERMDE AFBAKENING

A bar chart titled 'OPENBARE GEBOUWEN - BESCHERMDE AFBAKENING'. The y-axis represents a count, ranging from 0 to 160 in increments of 20. The x-axis has three categories: 'Gebouwen met omgeving', 'Gebouw', and 'Deel van gebouw'. The bars are purple. The values for each bar are 50, 140, and 25 respectively, with the numbers written above each bar.

Categorie	Aantal
Gebouwen met omgeving	50
Gebouw	140
Deel van gebouw	25

- ////////////////////////////////////

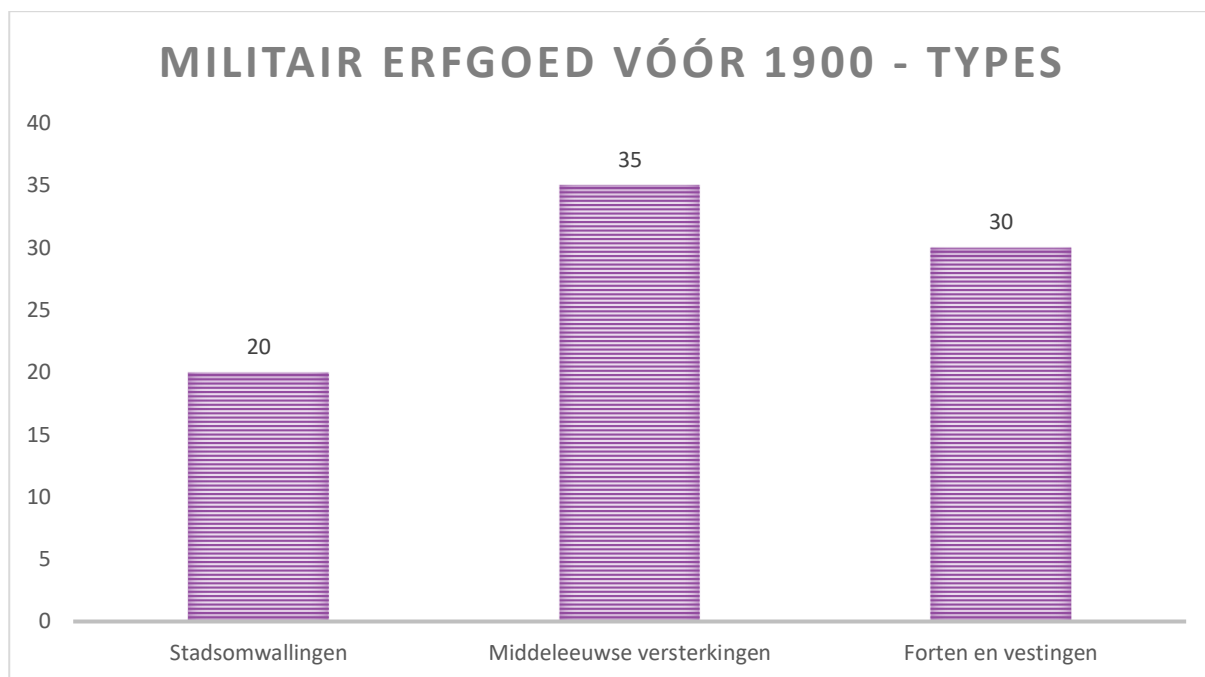
5.3.5 Relicten uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog

Het thema 'Relicten van de Eerste en Tweede Wereldoorlog' bestaat uit alle gebouwen en structuren die tot stand zijn gekomen tijdens de twee grote oorlogen in de twintigste eeuw. Drie types werden de voorbije jaren in relatief grote getale beschermd: militaire begraafplaatsen, oorlogsmonumenten en bunkers. Daarnaast is er een restcategorie van minder vaak beschermde types van militair erfgoed, met bijvoorbeeld enkele kazernes en observatietorens. Vlaanderen telt vandaag ongeveer 400 van dit soort twintigste-eeuwse oorlogselementen die afzonderlijk beschermd werden (dus niet als deel van een stedenbouwkundig ensemble).

- Een bunker is een relatief kleine versterkte militaire constructie, meestal in beton, die bescherming dienen te bieden tegen beschietingen of bombardementen. Ze vormen een onderdeel in een groter verdedigingswerk. Op drie uitzonderingen uit de jaren 1990 na, kwamen al deze beschermingen van bunkers tot stand in de voorbije twintig jaar.
- Een oorlogsmonument is een vrijstaand gedenkteken of gedenkplaat om oorlogsslachtoffers of oorlogsfeiten te gedenken. Twee beschermingen kwamen tot stand omstreeks 1940, vier in de jaren 1980, twaalf in de jaren 1990, en alle rest in de laatste twee decennia.
- Hetzelfde geldt voor de militaire begraafplaatsen: van de in totaal 164 beschermde begraafplaatsen werden er 159 beschermd tussen 2008 en 2014.
- Ook in de categorie 'varia' dateren de beschermingen op vier uitzonderingen na van ná het jaar 2000 (bijvoorbeeld kazernes, linies, torens, een executieoord)

5.3.6 Militair erfgoed vóór 1900

Dit thema bestaat uit militair erfgoed dat dateert van vóór 1900. Met in totaal slechts een negentigtal beschermde erfgoeditems is dit één van de kleinere thema's, maar de absolute cijfers geven een vertekend beeld: enerzijds gaat het om bouwkundig erfgoed dat niet zo vaak voorkwam, anderzijds bleef er van het erfgoed in deze categorie relatief weinig bewaard omwille van de ouderdom van deze constructies. Daarnaast maakt militair erfgoed soms deel uit van een andere, grotere bescherming. Er bevinden zich bijvoorbeeld nog 50 middeleeuwse versterkingen binnen afbakeningen van bijvoorbeeld een beschermd kasteeldomein, een hoeve of molensite, terwijl restanten van middeleeuwse stadsomwallingen soms beschermd zijn als deel van een stads- of dorpskern.

Het eerste subthema bestaat uit ongeveer twintig restanten van middeleeuwse stadsomwallingen. Een stadsomwalling is een stenen of aarden constructie rondom een stad, die in de middeleeuwen diende om de stad te verdedigen. Die omwallingen bestonden uit muren, poorten, waterpoorten en torens. Logischerwijs komt dit type erfgoed enkel voor in steden die al in de middeleeuwen bestonden en kapitaalkrchtig genoeg waren om de zware investering van een stenen muur te kunnen dragen. Geen enkele stadsomwalling in Vlaanderen bleef echter bewaard als een aaneengesloten geheel. In 17 steden gaat het om slechts één of twee restanten, bijvoorbeeld een poort, een toren of een deel van een muur. Dat is het geval voor Antwerpen, Gent, Kortrijk, Aarschot, Dendermonde, Geraardsbergen, Herentals, Rekem, Lier, Lo, Mechelen, Ninove, Sint-Truiden en Zoutleeuw. Deze beschermingen vonden hoofdzakelijk plaats tussen 1930 en 1970, met nog enkele in de jaren 1980, geheel conform de belangstelling in eeuwenoude gebouwen en de verplichte beperking tot ‘publieke domeinen’. De steden Leuven, Tongeren en Brugge zijn de uitzonderingen, waar verschillende restanten bewaard bleven, verspreid over de stad. In Leuven bleven zelfs grote delen bewaard van zowel de eerste als de tweede stadsomwalling. Individuele restanten werden ook in deze steden al beschermd sinds de jaren 1930, maar ze werden later als geheel beschermd, in Leuven en Tongeren in de jaren 1990, in Brugge in 2016.

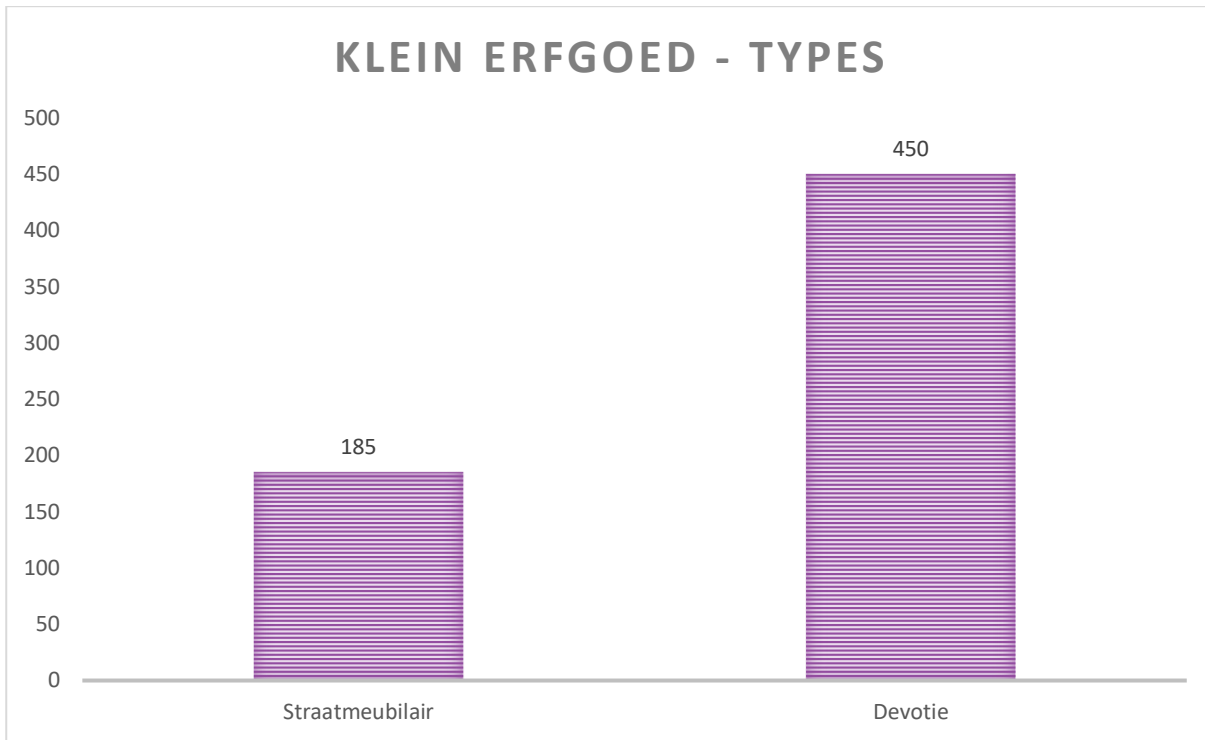
Het tweede subthema omvat ongeveer 35 middeleeuwse versterkingen.⁵⁸ Een donjon is een zware toren als kern van een middeleeuwse versterking, in oorsprong soms solitair op een motte of andere verhevenheid gelegen. Ook een burcht is een middeleeuws versterkt gebouw of groep van gebouwen van een vorst of heer, meestal gelegen op een plaats die de omgeving en belangrijke land- of waterwegen beheersen of op een moeilijk bereikbare plaats. In tegenstelling tot een residentieel kasteel, ligt de nadruk bij een burcht op de militaire functie. De middeleeuwse burchten en donjons voldeden aan de selectiecriteria van de negentiende-eeuwse monumentenzorg: omvangrijk en eeuwenoud. Toch was die interesse niet af te lezen uit de eerste beschermingen in de jaren 1930, met slechts zes beschermde donjons op een totaal van 460 beschermde erfgoeditems. Net als bij kastelen ligt de verklaring bij de beslissing van de bevoegde minister om enkel nog religieuze en publieke gebouwen te beschermen, uit financiële overwegingen. Verder volgden beschermingen binnen dit subthema het patroon van de bescherming van landgoederen: een voorzichtige toename vanaf de Tweede Wereldoorlog, en een snelle toename vanaf de jaren 1970.

Het derde subthema telt ongeveer 30 forten en vestingen. Deze twee types van gebouwen zijn aan elkaar verwant. Een fort is een permanente versterking voor troepen, gesloten en naar alle zijden verdedigbaar, vaak omringd door elementen als greppels, grachten en wallen en vaak gebruikt als uitvalsposten in of nabij vijandelijk gebied. Forten hebben een eigen garnizoen, maar geen burgerbevolking. Een vesting is een grote, permanente, zwaar versterkte militaire verdedigingspositie. Vaak bevond dat militaire bolwerk zich vlak naast of zelfs in een stad. Het fundamentele verschil tussen een vesting en een fort is dus de aanwezigheid van burgers. In tegenstellingen tot de stadsomwallingen, die een middeleeuws fenomeen zijn, werden de forten en vestingen opgetrokken tussen de zeventiende en negentiende eeuw. Wel hebben de vestingen en stadsomwallingen met elkaar gemeen dat de bouwkundige restanten zich verspreid over de stad bevinden, zoals in Menen, Dendermonde en Diest. Geen enkel fort of vesting werd beschermd vóór 1976, en slechts drie na 2004.

⁵⁸ Dit cijfer houdt zoals gezegd enkel rekening met constructies die afzonderlijk werden beschermd.

5.3.7 Klein erfgoed

Onder ‘klein erfgoed’ verstaan we alle erfgoed van beperkte afmetingen dat doorgaans op het publieke domein te vinden is, of voor het publiek bereikbaar, en dat weinig economische meerwaarde heeft. Met uitzondering van bepaalde types van kapellen en poorten zijn de erfgoeditems binnen dit thema niet toegankelijk voor mensen, niet overdekt en niet met wanden omsloten. Onderstaande cijfers houden enkel rekening met klein erfgoed dat afzonderlijk werd beschermd, dus niet diegene die deel uitmaken van een bescherming met een grotere afbakening, zoals een dorpskern, een stadspan, een kasteeldomein of een hoeveareaal. We onderscheiden twee subthema’s:

- straatmeubilair (bijvoorbeeld waterputten, pompen, fontein, gedenktekens, standbeelden, schandpalen, lantaarns, grenspalen);
- devotie (bijvoorbeeld kapellen, kruisen, graven, calvarie, Maria-, Christus- en heiligenbeelden).

De evolutie van de bescherming van kleine erfgoedelementen lijkt sterk op die van woningen, met dezelfde trends, maar met meer bescheiden aantallen. In de jaren 1930-1970 werd er een tachtigtal bouwkundige elementen beschermd. Vanaf 1970 raakte de bescherming van kleine erfgoedelementen in een stroomversnelling: een zestigtal elementen in de jaren 1970, ongeveer 130 in de jaren 1980 en meer dan 300 in de periode 1990-2005. De eenvoudige verklaring voor deze toename: de geografische inventarisatiecampagnes en de interesse in meer kleinschalig erfgoed.

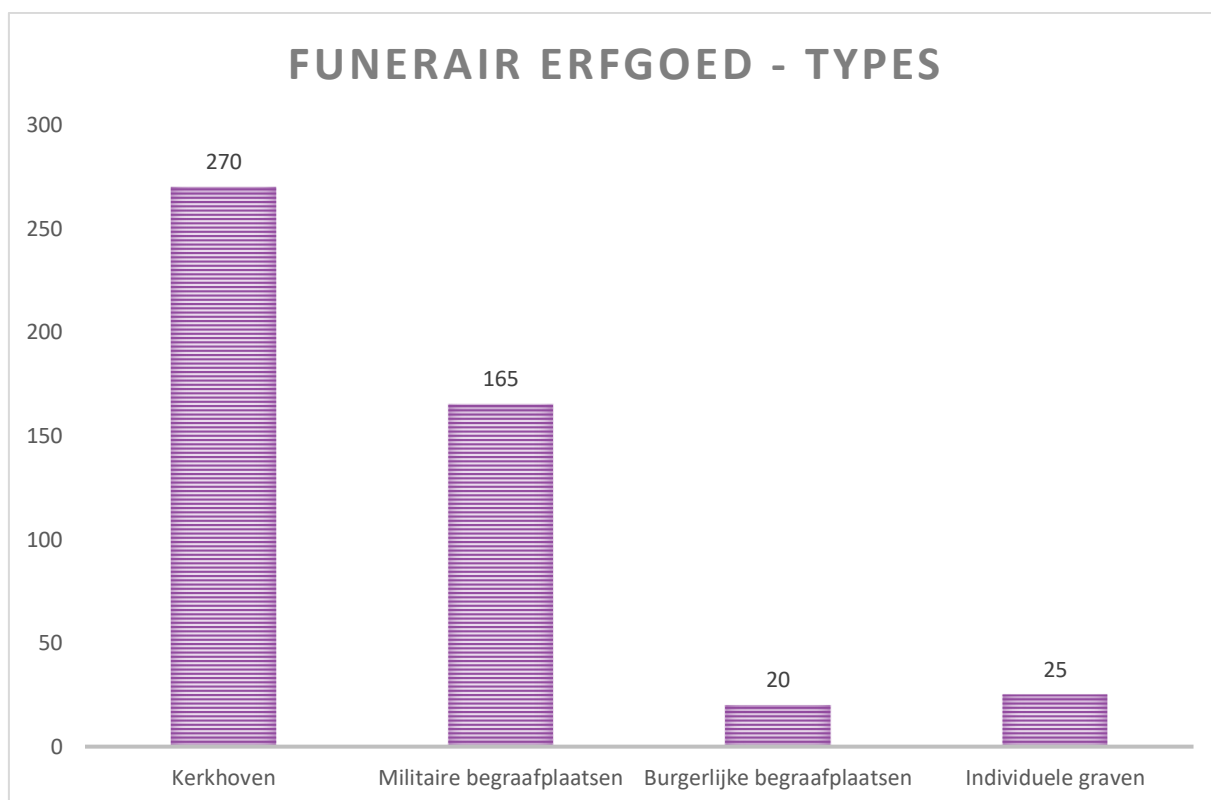
In tegenstelling tot de meeste andere thema's viel de bescherming van klein erfgoed niet stil na 2005, met nog meer dan honderd beschermde elementen van 2006 tot 2019. Dat aantal was hoofdzakelijk te wijten aan de afwerking van de geografische inventarisatiecampagnes in Oost- en West-Vlaanderen (tot 2011) en de thematische inventarisatie en bescherming van kapellen.

5.3.8 Funerair erfgoed

Het thema bestaat uit onroerend erfgoed dat rechtstreeks gelinkt is aan de grafcultuur in Vlaanderen. We onderscheiden vier types funerair erfgoed:

- kerkhoven zijn de, in oorsprong, omheinde gewijde kerkelijke gronden omheen de kerk, die worden gebruikt als begraafplaats. Ongeveer 220 kerkhoven maken dan ook deel uit van de afbakening van een beschermde kerk of kapel. Daarnaast zijn er een vijftigtal kerkhoven die zich bevinden op het domein van bijvoorbeeld een beschermd klooster, een pastorie of een dekenij
- militaire begraafplaatsen zijn begraafplaatsen voor uitsluitend militaire slachtoffers, daarvan zijn er ongeveer 165 beschermd⁵⁹;
- een twintigtal stedelijke of gemeentelijke begraafplaatsen werden eveneens afzonderlijk beschermd;
- ten slotte zijn er nog ongeveer 25 individueel beschermde graven.

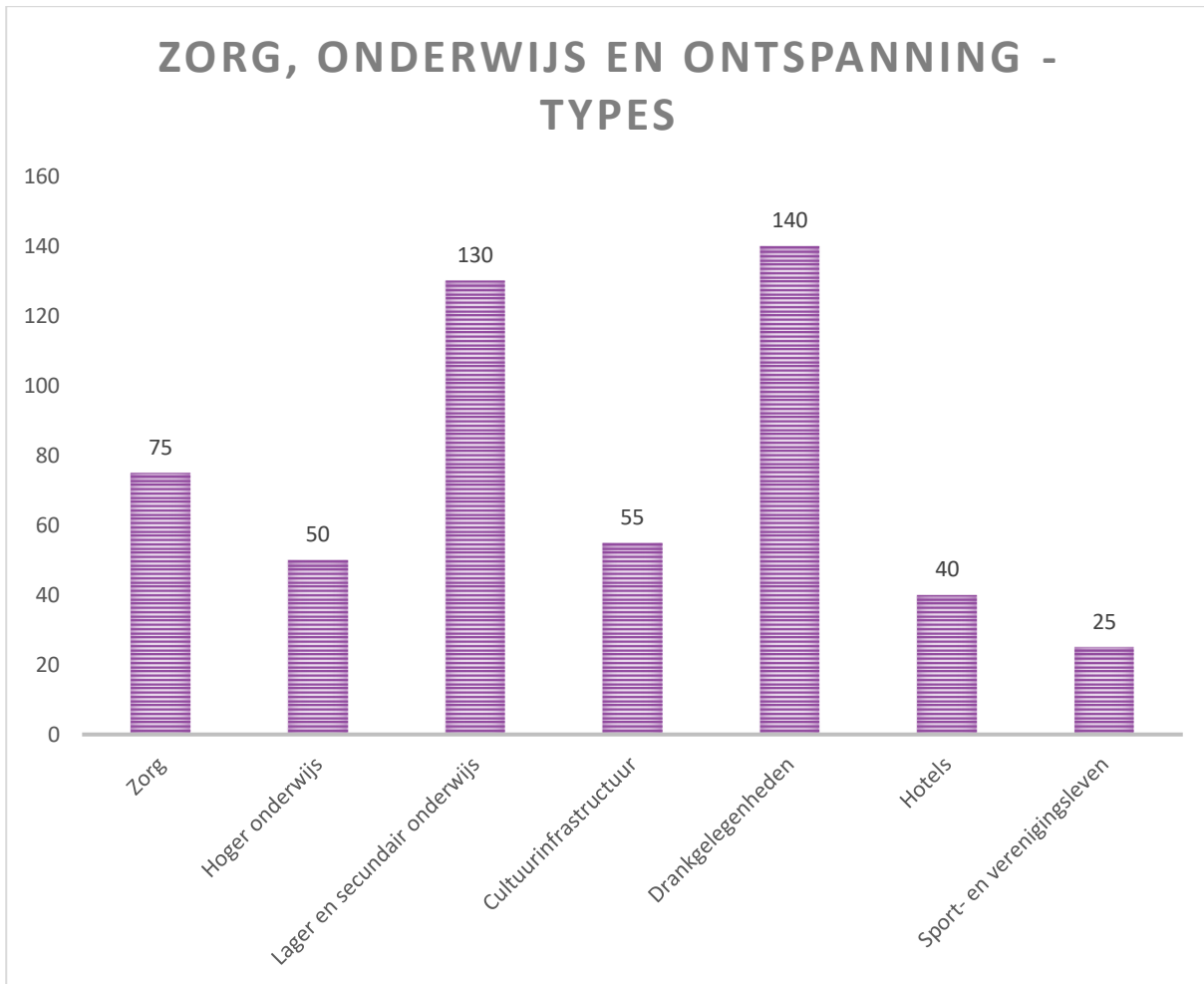
Voor een gedetailleerde uiteenzetting over dit thema verwijzen we naar het recent gepubliceerde onderzoeksrapport 'Sterven in stijl'.⁶⁰

⁵⁹ Militaire begraafplaatsen kwamen al aan bod bij de bespreking van het thema 'relicten uit de eerste en tweede wereldoorlog', omdat ze al twintig jaar deel uitmaken van het onderzoekspakket over twintigste-eeuws militair erfgoed.

⁶⁰ Joeri Mertens, *Sterven in Stijl. Status quaestionis van het onderzoeken, beschermen en beheren van funerair erfgoed in Vlaanderen*, Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed 156, Brussel, 2020.

5.3.9 Zorg, onderwijs en ontspanning

Het type gebouwen binnen de drie thema's 'onderwijs', 'zorg' en 'ontspanning' is vrij divers. Toch bespreken we de bijhorende subthema's samen in één paragraaf, omdat het gaat om relatief kleine groepen van beschermde erfgoeditems per subthema, en omdat hun beschermingsgeschiedenis gelijkaardig verliep. De meest opvallende tendens bij alle drie de thema's is dat er geen sprake was van uitgesproken typologische tendensen wat betreft hun beschermingsgeschiedenis: de gebouwen binnen dit thema werden quasi nooit beschermd in specifieke periodes op basis van hun typologische overeenkomsten. Het doorslaggevende criterium was daarentegen de bouwdatum. Met andere woorden: naarmate de chronologische limiet opschoof en nieuwe gebouwen in aanmerking kwamen voor bescherming, volgden er bij mondesmaat ook beschermingen, op het ritme van de geografische inventarisatiecampagnes, aangevuld met ad-hocbeschermingen. In de periode 1930-1970 betekende dat: gebouwen ouder dan 1850. Dat leidde tot de bescherming van een veertigtal erfgoeditems. Typologisch kwamen twee subthema's wel iets vaker voor (een tiental zorggebouwen en een twintigtal onderwijsgebouwen), maar de reden voor bescherming was toch vooral de pre-achttiende-eeuwse oorsprong van deze gebouwen. De afwezigheid van een typologisch criterium blijkt ook uit de geringe aantallen van beschermde erfgoeditems binnen de andere subthema's: cultuurinfrastructuur (3) en drankgelegenheden (2).

Ten slotte werden er amper thematische inventarisatie- en beschermingsprojecten gewijd aan erfgoed binnen deze clusters. De enige uitzondering was het project 'universitair patrimonium' waaruit een twintigtal beschermingen is gevolgd, hoofdzakelijk in Leuven, maar ook enkele in Gent en Antwerpen. Het resultaat is dat er tussen 2006 en 2019 slechts een honderdvijftigtal erfgoeditems werd beschermd binnen de thema's onderwijs, zorg en ontspanning, ongeveer 8% van het totaal aantal nieuwe beschermde erfgoeditems in deze periode. Deze thema's werden dus slechts beperkt vertaald in beschermingen. De overige beschermingen kwamen tot stand als gevolg van de afwerking van de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed en de herinventarisatie van de Vlaamse Rand rond Brussel.

- zorg (kraamklinieken, gasthuizen, passantenhuizen, weeshuizen, psychiatrische instellingen, rusthuizen, sanatoria, ziekenhuizen);
- hoger onderwijs (universiteitsgebouwen, universiteitsaula's, internaten, universiteitscolleges, normaalscholen, hogescholen, seminaries);
- lager, secundair en buitenschools onderwijs (lagere scholen, gebouwen voor secundair onderwijs, internaten, kinderdagverblijven, kleuterscholen, kostscholen, muziekscholen, kunstacademies, conservatoria);
- infrastructuur voor cultuur en ontspanning (bioscopen, casino's, concertzalen, dansgelegenheden, dierentuinen, dierenparken, feestzalen, kuuroorden, openluchttheaters, operagebouwen, speeltuinen, theaters, tentoonstellingspaviljoenen);
- drankgelegenheden (cafés, herbergen, afspanningen);
- hotels;
- sport en verenigingsleven (sportcentra, zwembaden, hippodromen, wielerpistes, verenigingsgebouwen, clubhuizen, volkshuizen).

pagina 83 van 87

6 CONCLUSIE

In dit rapport hebben we thema's van bouwkundig erfgoed afgebakend en kort toegelicht. Elke uniek beschermd onroerend goed maakt deel uit van één onderzoekspakket. Uit de analyse zijn zes thema's naar voor gekomen waarvan het beschermd bouwkundig erfgoed prioritair onderzocht moet worden:

- kerken (1185 erfgoeditems);
- hoeves (940 erfgoeditems);
- industrieel erfgoed (830 erfgoeditems);
- stedenbouwkundige ensembles (525 erfgoeditems);
- landgoederen (480 erfgoeditems);
- naoorlogs erfgoed (geen cijfers beschikbaar)

De uitzondering is het thema ‘naoorlogs erfgoed’, dat momenteel nog een groot hiaat vormt in het beschermd bouwkundig bestand in Vlaanderen. De vijf andere prioritaire thema’s zijn groepen van bouwkundig erfgoed die duidelijk van elkaar te onderscheiden zijn, maar ze hebben ook enkele kenmerken gemeen. Daarom is onderzoek van deze vijf types zowel maatschappelijk als vanuit de erfgoedzorg relevant:

- het type erfgoed komt frequent voor, in gans Vlaanderen;
- het type erfgoed werd de voorbije decennia frequent beschermd;
- het betreft omvangrijke gebouwen, vaak ook met een directe omgeving die eveneens erfgoedwaarde heeft;
- ze hebben een specifieke beheersproblematiek, bijvoorbeeld de vaak hoge onderhouds- en restauratiekosten, complexe eigendomsstructuren, en het moeilijk te herbestemmen karakter van de sites.

De overige thema's en subthema's vallen uiteen in twee groepen:

- ofwel werd het bouwkundig erfgoed binnen het (sub)thema regelmatig beschermd, maar gebeurde er nooit een typologische vergelijking op Vlaams niveau (bijvoorbeeld stadsomwallingen, middeleeuwse versterkingen, onderwijs, klein erfgoed);
- ofwel tellen we tout court amper beschermingen binnen het (sub)thema (bijvoorbeeld relictten uit de tweede wereldoorlog; sportinfrastructuur; nutsvoorzieningen).

Het is wenselijk om het beschermd bouwkundig erfgoed de komende jaren te evalueren op het niveau van de subthema's. Zo kunnen gelijkaardige onroerende goederen met elkaar vergeleken worden, waardoor we een meer evenwicht beeld krijgen van de erfgoedwaarde van individuele bouwkundige elementen, gebouwen, domeinen, sites en ensembles.

www.ejustice.just.fgov.be/eli/besluit/1972/06/01/1972060108/justel.

'Wet van 7 augustus 1931 op het behoud van monumenten en landschappen', *Belgisch Staatsblad*
<www.ejustice.just.fgov.be/eli/wet/1931/08/07/1931080750/justel>.

'Wet, openbaar bestuur en Natuurschoon', *Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie*, 77 (1938), p. 163-179.

Wet van 8 augustus 1988 tot wijziging van de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen', *Belgisch Staatsblad*
<www.ejustice.just.fgov.be/eli/wet/1980/08/08/1980080801/justel>.